

საბჭოთა სელოვნება

ISSN

0190-5007
განმავლობა

1982

180 /
1982/3

საბჭოთა სელოვნება

5 / 1982

საქართველოს სსრ კულტურის სამინისტროს
შოველთვიური ჟურნალი

მთავარი რედაქტორი
ნოდარ გურაბაძე

სარედაქციო კოლეგია:
აპაკი ბაჭრაძე,
ვახტანგ ბერიძე,
ნოდარ ბაბუნი,
ჯუმბერ თითქარიძე
(პასუხისმგებელი მდივანი)
ვასილ კიკნაძე,
ნოდარ მგალობლიშვილი,
ზურაბ ნიჭარაძე,
გივი ორჯონიძე,
ნათელა ურუშაძე,
რევაზ ჩხეიძე,
ანტონ წულუკიძე,
ნიკო შავჭავაძე,
თამაზ ჰილაძე,
ნოდარ ჯანაბერიძე.

თეატრი
მუსიკა
მხატვრობა
კინო
არქიტექტურა
ფოტოგრაფია
ტელევიზია

რედაქციის მისამართი: თბილისი, მარჯანიშვილის ქ. № 5
ტელ. 95-10-24, 95-13-24.

მხატვრული რედაქტორი პავლე შავჩინაძე

საქართველოს კ. ცენტრალური
კომიტეტის გამომცემლობა,
თბილისი, 1982.

ატენის სიონის მოხატულობის

ქტიტოროთა იდენტიფიკაცია

გურამ აბრამიშვილი

ატენის სიონის კედლის მხატვრობის თარიღის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში ორი მოსაზრება გამოიქვეყნა: შ. ამირანაშვილი თვლის, რომ ტაძარი 404-906 წლებს შორის უნდა მოეხატათ¹, რ. შმერლინგის დაკვირვებით, ეს მხატვრობა XI საუკუნის მეორე ნახევარში უნდა შეესრულებინათ². მოხატულობას თარიღის შემცველი საქტიტორო წარწერა არ გააჩნია. ამიტომ იყო, რომ მეკლევარები, ამ კედლის მხატვრობის თარიღის გარკვევის დროს, სტილის, ეპოქოგრაფიისა და წარწერათა პალეოგრაფიული თვალსაზრისით შესწავლის გერდით, არსებით მნიშვნელობას ანიჭებდნენ იმ ქტიტოროთა იდენტიფიკაციას, რომელთა სიცოცხლეში უნდა მოეხატათ ეს ტაძარი.

ამდენად, ქტიტოროთა ვინაობის გარკვევა მოხატულობას თარიღის განსაზღვრას ან დაზუსტებას ნიშნავდა.

ატენის სიონის მოხატულობის ქტიტორები შ. ამირანაშვილის მიერ, მარჯნიდან მარცხნივ, ასეთი თანმიმდევრობითაა იდენტიფიცირებული: ქართლის კათალიკოსი (1), კოსტანტინე აფხაზთა მეფის ძე-უფლისწული გიორგი (2), კოსტანტინე აფხაზთა მეფე (3), სომეხთა მეფე სუმბატ ტიუგრაკალი (4), მისი ძე, აშოტ ერკათი (5), ანონიო (6), სუმბატ ტიუგრაკალის ასული, მეუღლე კოსტანტინე აფხაზთა მეფის ძის — გიორგისა (7), (სურ. 1, 2). შ. ამირანაშვილის მოსაზრებით, ასეთი ინტერნაციონალური საქტიტორო მწკრივის ისტორიულ საფუძველს შეადგენდა ის პოლიტიკური სიტუაციები, რამაც ჯერ დაამიძინა, ხოლო შემდეგ დაამოყვრა კოსტანტინე აფხაზთა მეფე და სომეხთა მეფე სუმბატ ტიუგრაკალი. უფლისწულ გიორგისა და სუმბატის ასულის 904 წელს შეუღლება, აგრეთვე, 906 წლის შემცველი გრაფიტო, რომელიც მეკლევარის დაკვირვებით მოხატულობის ზედაპირზე ამოუყვრიათ, შ. ამირანაშვილის საფუძველს აძლევდა მხატვრობას შესრულების დრო 904-906 წლებით განესაზღვრა³.

რ. შმერლინგმა პირველმა შეიტანა ექვი ზემოთ აღნიშნულ იდენტიფიკაციაში და მხატვრობის თარიღში, ატენის სიონის მოხატულობის კუთვნილი წარწერების პალეოგრაფიულად შესწავლის საფუძველზე, მეკლევარმა, მოხატულობა XI საუკუნის მეორე ნახევართა დათარიღდა, რ. შმერლინგის მიერ ორი ქტიტორა იდენტიფიცირებული, ესენია: მეფე გიორგი II (2), რომლის ზეობის პერიოდს (1072-1089) მიიჩნევენ ტაძრის მოხატვის დრო და მეფე ბაგრატ IV (1027-1072). მომდევნო ქტიტორები (4,5), მეკლევარის აზრით, ადგილობრივ ხელისუფალთა სახლის წარმომადგენლებია, რომლებიც განსაზღვრულ ქრონოლოგიურ ეტაპზე მამულებდაც იწოდებოდნენ⁴.

ატენის სიონის კედლის მხატვრობის თარიღის განსაზღვრაში გადამწყვეტი მნიშვნელობა მიენიჭათ. ბარნაველის ნაშრომის გამოკვეთებას. მეკლევარმა დამატებლად აჩვენა, რომ 906 წლის თარიღის შემცველი გრაფიტო, რომელიც შ. ამირანაშვილის დათარიღების ერთ-ერთ არგუმენტად გამოდიოდა, ნაწილობრივ მხატვრობის საღებავის ქვეშ იყო მოქცეული და ამდენად, ამ მოხატულობის ზედა ქრონოლოგიური მიჯნის განმსაზღვრელად ვეღარ გამოდგებოდა. გარდა ამისა, თ. ბარნაველმა წაიკითხა 1956 წელს გამოქვეყნებული ფრესკული წარწერა, რომლის შინაარსი და თარიღი მხარს უჭერდა რ. შმერლინგის მიერ განსაზღვრული მეორე ქტიტორის ვინაობას და მოხატულობის დათარიღებას. თ. ბარნაველის წაკითხვით, ამ ფრესკულ საქტიტორო წარწერაში დასაბუთებული იყო მეფე გიორგი II ნოველისიშოსი და აღნიშნული იყო მოხატულობის შესრულების დრო — 1080 წელი⁵.

ამგვარად, რ. შმერლინგისეული ქტიტოროთა იდენტიფიკაცია ექვს ადარ იწვევდა, რადგან საქტიტორო წარწერაში დასაბუთებული მეფე გიორგი II-ის ქტიტოროთა მწკრივის თავში (2) გამოსახვა ლოგიკური ჩანდა. რ. შმერლინგისათვის გაურკვეველი რჩებოდა ქტიტოროთა მეთაურის — სასულიერო პირის (1) და წარბოცილი ქტიტორის (6) ვინაობა. აღნიშნულის მა-

უხედავად, იქმნებოდა შთაბეჭდილება, რომ ატენას სიონის მოხატულობის ქტიტორთა იდენტიფიკაცია, სწორ მეცნიერულ საფუძველზე იდგა.

თ. ბარნაველის მიერ გამოქვეყნებული საქტიტორო წარწერის შემდგომმა შესწავლამ ასეთი საკითხები გარკვევა: ეს წარწერა მოხატულობის დაზიანებული წინასწარმეტყველის ნაადგილარზე, სხვადასხვა პერიოდის ორ ბათქაშზეა შესრულებული. მისი ულტრა-იისფერი სხვებით გაშუქებამ და ფოტოფიქსირებამ გვჩვენა, რომ წარწერა არც თარიღს შეიცავს და მასში არც მეფე გიორგი ნოველისმოსხია დასახელებული. წარწერაში მოხსენიებულია ვინმე გრიგოლი, ძე ლიპარიტ თორელისა, რომლის ქტიტორობით XIII საუკუნის მწიურულსა თუ XIV საუკუნის დამდეგს გაუცხოვლებიან და შეუკეთებიათ დასავლეთის ახსილის მოხატულობის ცალკეული მონაკვეთები⁷.

ამ ფაქტის დადასტურებამ რ. შმერლინგის დათარიღების და ქტიტორთა იდენტიფიკაციას მოაკლო ის დაშაქრებლობა და სიცხადე, რაც თავის დროზე საქტიტორო ფიციკული წარწერის პირველი გამოცემულის წაკითხვამ მას შესძინა. უახლეს სამეცნიერო ლიტერატურაში 1080 წელა აღარ არის დასახელებული ატენის სიონის მხატვრობის თარიღად⁸. ამდენად, ამ მოხატულობის შესრულების ხანად კლავ ძალაში რჩებოდა რ. შმერლინგის მიერ განსაზღვრული ქრონოლოგია — XI საუკუნის მეორე ნახევარი, კერძოდ, 1072 წლის შემდგომი პერიოდი, ვიდრე გიორგი II-ის მეფობის დასასრულამდე — 1089 წლამდე.

* * *

ატენის სიონის მოხატულობის ქტიტორული გამოხატულებანი დასავლეთის ახსილის ჩრდილო კალთაზე და ბემაშია განაწილებული. ქტიტორთა საკუთრებულობა სკენ სამი მეოთხედით შებრუნებული და ვედრების ნიშნად ზელაგვდილი მთელი ტანით გამოსახული ფიგურები, რომელთა რაოდენობა თავდაპირველად შვიდს შეადგენდა (სურ. 2), წარმოქმნის ერთ მთლიან რეგისტრს. აქ, ვერტიკალურ მიჯნად გამოდის ახსილის ცენტრში გაქრილი სარკმელი, რომლის საშუალებათაც ორ თანაბარ ნაწილად იყოფა ქვედა რეგისტრი, სადაც, ქტიტორთა საპირისპიროდ წინასწარმეტყველთა და ეკლესიის მამათა ფიგურებია გამოსახული.

ქტიტორთა მწკრივი ორ ძირითად ჯგუფად ნაწევრდება (სურ. 1, 2). ასეთი დაყოფა ხაზგასმულია არა მხოლოდ არქიტექტურულ ფორმათა წარმატებით გამოყენებით, ბემის და ახსილის სხვადასხვა სიბრტყეებით, არამედ, მათზე განაწილებული ფიგურების სხვადასხვა მასშტაბით, ტოპოგრაფიით და სრულიად დამოუკიდებელი ზეციური მფარველებით. ენაბო, როგორც არის მხატვრის მიერ ეს ამოცანა განხორციელებული, ზემოთა გამოსახული ორი ქტიტორი (1, 2) ცის სეგმენტში ჩაწერილი მაცხოვრის მიმართ არის ვედრებით მიმართული. მაცხოვარი ამ ორ ქტიტორს უგზავნის კურთხევას. ახსილის კალთაზე განაწილებული ქტიტორები (3-7), ბემიდან დაწყებული სავრო და სასულიერო პირთა მწკრივის აგრძელებენ და ცის სეგმენტში გამოსახული ღვთისმშობლის მიმართ არიან ვედრების ნიშნად ზელაგვდილი.

ამგვარად, მაცხოვარი მხოლოდ პირველი ორი ქტიტორის

ტორის ზეციური მფარველია, ღვთისმშობელი, მეორე ჯგუფის ქტიტორთა (3-7) ზეციურ პატრონებს წარმოადგენს. თუნდაც მხოლოდ ასეთი რეგულაციის საფუძველზე, რომ ზემოთა გამოსახული სასულიერო და საერო პირები არიან მთავარი ქტიტორები. ეს შთაბეჭდილება კიდევ უფრო ძლიერდება მათი საგრძნობლად დიდი მასშტაბით გამოსახვით. ექვს გარეშეა, რომ ეს ორი პირი თანაბრად ინაწილებს პირველთა სასულიერო და საერო სფეროში და ამ გრძელის საქტიტორო მწკრივის მეთაურებად გამოდის.

ქტიტორთა იდენტიფიკაციაში არსებითი მნიშვნელობა ენიჭება მათ თანხმებდ წარწერებს. რომლებიც გამოსახულებათა ორივე მხარეს არიან განაწილებული და მათ ენაობას გვაუწყებენ. ამ წარწერებს დიდი ნაწილი დაზიანებულია, ხოლო რიგ შეაზნევაში მთლიანად წარბოცილია. ამ ფრაგმენტირებულ წარწერათა მხოლოდ ერთი ნაწილია წაკითხული და შესწავლილია, რაც მნიშვნელოვნად აფერხება ქტიტორთა იდენტიფიკაციას.

პირველ ქტიტორს მოსახს მუქი ყავისფერ სამონაზვნო ჩოხა, მასზე ჩამოშვებული შავი ომფორით, გრძელზე მოსმული აქვს შავი ფერის ფრადე მოსახსი. თავზე, როგორც შემორჩენილი ფრაგმენტებიდან ჩანს, შავივე ფერის სასულიერო ქუთი ზურება⁹. ამ ქტიტორის ღრსება ხაზგასმულია ცის სეგმენტში გამოსახული მაცხოვრით, რომელიც პირველ რიგში მოსკენ ღვთის კურთხევას, აგრეთვე, შეიღული ზეკლით (ხრანოთული) დათუქული გრანულით¹⁰. ზელთა რომ უყრია (სურ. 1, 2).

ექვს გარეშეა, პირველი ქტიტორია უპირველესი მთელ საქტიტორო მწკრივი, მაგრამ ახსნას მოითხოვს ის ფაქტი, რომ ბერი, გვირგვინოსანთა წინ გამოსახეს. მასი ფრაგმენტირებული წარწერა „...დიდის...“ რომელიც გამოსახულების მარცხენა მხარეს შემორჩენილია (სურ. 3), ნაწილობრივადაც კი ვერ გაცემეს პასხს ამ კითხვას.

შ. პირანაშვილის პოსაზრებით, პირველი ქტიტორი X საუკუნის საქართველოს ერთ-ერთი კათალიკოს-თაგანია¹². მკვლევარის ამ თვალსაზრისს ვერ გაუზიარებთ, რადგან კათალიკოსის შესამოსელი არსებითად განსხვავდება ჩვენი პირველი ქტიტორის ჩაცმულობისაგან.

სასულიერო პირთა სამოსი ორგვარი სახისაა, ლიტურგიკულ-სამღვდელმობდერო და სამონასტრო-ბეროული. არქიპიტრაციონის მიხედვით, სამღვდელმობდერო „შესამოსელი სრული ვითა ხუდების: ფილონითა, ოლბითა, ვანილითა, ენქერთა, ომფორითა, მანდილითა, მუქლთა, საფენითა, კელთა საქოცელითა, ვითა მღვდელმობდერასა ხუდების ქოვლითა უწლებლად“¹³.

წებელის რელიეფზე (X ს.),¹⁴ ლაღამის სვიმონ მესვეტის ქვედრ ხატზე (1032 წ.)¹⁵ და იენაშის სახარების მოქედელ უდაზე გამოსახული (XIII ს.)¹⁶, ეის-კოპოხებისა და კათალიკოსის სამოსი არქიპიტრაციონში განსაზღვრული რეგლამენტაციის შესატყვისია. ატენის სიონის მოხატულობაში, ასეთსავე სამსში გამოუსახავთ მღვდელმთავრები („საშინელი სამსკავრო“), რომელთა ჩაცმულობა არსებითად განსხვავდება აქვე გამოსახულ ბერ-მონაზონთა შესამოსელისაგან¹⁷.

სურ. 1.

სახულიერო სამოსის მეორე სახე, როგორც უკვე ითქვა, სამონაწენო-ბერულია. მისი ელემენტებია: შავი ჩოხა თუ სქემბა, გულზე შეკრული შავი საბეჭური და ბრტყელთავიანი დაბალი თავსაბურავი — კუნკული.¹⁸ ექვს გარეშეა, რომ ჩენი პირველი ქტიტორი, მისი სამოსის ყველა ელემენტით: შავი საბეჭურით, ჩოხით, კუნკულით, მონაწონა, რაც გამოიჩნებას კათალიკოსად მისი მიჩნევის შესაძლებლობას. ნ. ჩოფიაშვილი ამ პირს მართებულად მიიჩნევს მონაწენად, მაგრამ არ ჩანს, რის საფუძველზე თვლის მას შემონაწენებულ მეფედ.¹⁹

ბემაში გამოსახული მეორე ქტიტორის წარწერა აღარ შემორჩენილა. გრ. გაგარინის ჩანახატი²⁰ და ივ. ჭავჭავაძის ნაშრომში ჩართული გრაფიკული ნახატი²¹, ეს მეორე ქტიტორი უწვერული ქაბუცია. სამწუხაროდ, მისი სახიდან დღეისათვის მხოლოდ ზვეული თმისა და ყელის ფრაგმენტია დარჩენილი (სურ. 1). ქაბუც ქტიტორს ალუბლის ფერი „ენაჲ კაბა“ აცვია და სამოსის ფერადოვნებით შეავსო: დამოიყოფა დანარჩენი ქტიტორების შავი, ყავისფერი, ცისფერი და ყვითელი ფერის შესაბამისად საერთო ფონზე. ასეთი შეავსოა აქცენტირებული ფერადოვნებით მინიშნებულია ამ მეორე ქტიტორის უპირატესობა და პირველობა საერო პირთა შორის²².

მეორე ქტიტორი რომ მეფე ან უფლისწულია, ამაზე არ დაობენ. ზემოთაც აღინიშნა, რომ ამ პიროვნებას შ. ამირანაშვილი კოსტანტინე აფხაზთა მეფის ძედ — გიორგიდ მიიჩნევდა, ხოლო რ. შერლინგი, ბაგრატ IV-ის ძედ — გიორგი II-დ. როგორც ვიცით, ამ მეორე ქტიტორს წარწერა აღარ შემორჩა. მიუხედავად ამისა, ძნელი შესაძენია არ უნდა იყოს, რომ მეკლევარები, ამ ქტიტორს მხოლოდ გიორგისთან აიგივებენ. სადავო მხოლოდ ისღა რჩებოდა, ვისი ძე უნდა ყო-

ფილიყო ეს ქტიტორი, რომელსაც უდავოდ გიორგი უნდა რქმეოდა. ქვემოთ ვნახავთ, რომ ასეთი იდენტიფიკაციის საფუძველს მესამე ქტიტორის წარწერა წარმოადგენდა.

ატენის სიონის მოხატულობის ქტიტორთა იდენტიფიკაციაში მეკლევარები გადამწყვეტ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ მესამე გვირგვინოსან ქტიტორს, რომელიც აფხიდის კალთის თავშია გამოსახული, პირველი ქტიტორისდაგვარად, ზელში სტიზობულათი დამბედილი გრანული უპყრია და თავისი ზეციური მფარველი — ღვთისმშობელი აკურთხებს. ყველა მეკლევარი, რომელიც თავის ღროზე შეეცადა გვირგვინს აქ გამოსახულ ქტიტორთა ვინაობა, მხოლოდ ამ მესამე გვირგვინოსან პიროვნების დადგენით ცდილობდა ამოცნოს დანარჩენი ქტიტორები. უნდა ვიფიქროთ, რომ ასეთი ამოსავლის ფსიქოლოგიურ ფაქტორს მესამე ქტიტორის სამეფო შესაბამისი შეადგენდა.

მესამე ქტიტორის მარჯვენა მხარეს წარწერა აღარ შემორჩენილა. ივ. ჭავჭავაძის თაობა ღროზე აქ „მეფე ბაგრატ“ ამოუკითხავს²³, რაც შეეხება გამოსახულების მარცხენა მხარეს, აქ, შავი საღებავით არის შესრულებული ქართული ასომთავრული წარწერა სამსტრიქონად (სურ. 4), რომელიც შემდეგს გვაუწყებს:

1. შ(ა)შაჲ (გიორგი) შ(ე) ფსიბაჲ.
2. შემოწმ(ე)ლი
3. ქ(უ)არმწ(ა)მ(უ)ლისაჲ.²⁴

მესამე ქტიტორი ივ. ჭავჭავაძისა და რ. შერლინგის მიერ მეფე ბაგრატ IV-დ არის მიჩნეული. მის კუთვნილ წარწერაში, როგორც ვნახეთ, მისი ძე, მეფე გიორგი დასახელებული. საქმე ის არის, რომ ბაგრატ IV-ის შემდეგ გამოსახული ქტიტორის (4) ვინაობა, მისი წარწერით, ცნობილია. ცხადია, მისი გაიგივება გიორგი მეფესთან შეუძლებელი იყო. რ. შერლინგისათვის რჩებოდა ერთადერთი გზა — მე-

ორე ქტიტორი, მისი ვინაობის მაუწყებელი წარწერა როგორც უკვე ითქვა, მთლიანად წარბოცილია. ამდენად, ასეთ იდენტიფიკაციას ზელს აღარაფერი უშლიდა.

რიგით მეოთხე ახალგაზრდა წვეროსანი ქტიტორი შემოსულია პატრიით შემკული კაბით და გრძელი მოსახამით, თავზე სტემა ბურავს (სურ. 1). გამოსახულების ორივე მხარეს შემოარჩენილა ამ ქტიტორის კუთვნილი წარწერები, სადაც შემდეგს ვკითხულობთ (სურ. 5):

1. „ს(უმ)ბ(ა)ტ ძე აშოტი 1. ს(უმ)ბ(ა)ტ შემოწირა
2. ნი“.
2. „...ბ[ოტი] [ხატი]“²⁵

საუფრადღებოდ მიგვაჩნია, რომ გრ. გაგარინს ამ წარწერის მეორე სტრიქონში, თავის დროზე. გადმოუხატავს „ბოტი...“ ასონიშნები²⁶, რაც სარწმუნოს ხდის თ. ბარნაველის წაკითხვის („ბოტინატი“) სისწორეს. რაც შეეხება „ბოტინატი“ წინ არსებულ მოწვევას, საფიქრებელია, აქ რიცხვითი მნიშვნელობის გამოხატვლი ასონიშნები, ან სხვა რაიმე ფულადი ერთეული უოფილიყო აღნიშნული, ისევე, როგორც ატენის საქურქელში დადებული ბოტინატან ერთად, დუკატი, ზოლო დავით აღმაშენებლის ანდერძში დარაქანიცა დასახელებული²⁷.

სუმბატ აშოტის ძეს მარჯვენა ხელი მცირეწლოვანი ძისთვის ქონია ჩაქიდებული (5). ასე ჩაუხატავს თავის დროზე ეს ურმა ქტიტორი გრ. გაგარინს, მისი წარწერა. როგორც ჩანს, იმ დროისათვის ისე უოფილია დაზიანებული, რომ მხატვარს არც კი დაუტანია თავის ნახატზე²⁸. ამ მეზუთე ქტიტორის წარწერის ფრაგმენტულობის მიუხედავად, მისი წაკითხვა მაინც ხერხდება (სურ. 6).

- 1' „...ტ უფ [ლ]ი სწული, ძე
2. ს(უმ)ბ(ა)ტისი“²⁹

ურმა უფლისწულის სახელიდან მხოლოდ ბოლო „ტ“ ასოლა დარჩენილა. შ. ამირანაშვილი აღადგენს აშოტს³⁰, რაც შესაძლოდ მიგვაჩნია, როგორც ვიცით, ამ ურმის მამა სუმბატ აშოტის ძეა. ამდენად, შესაძლო იყო, სუმბატს თავისი ძისათვის მამის სახელი დაერქვა. ამიტომ, ამ ურმა ქტიტორს, პირობითად, აშოტს ვწოდებთ.

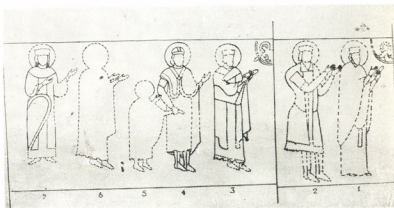
მეექვსე ქტიტორის გამოსახულებიდან უავისფერი

სამოსს ერთადერთი ფრაგმენტიცაა გადარჩენილი. გაგარინის ნახატში საერთოდ გამოტოვებულია ამ ქტიტორის ნაადგილარიც კი და მისი ნახატის მოხატულობის ეს ნაწილი მაშინვე ვრცელდება ნახატზე³¹. მეექვსე ქტიტორი, რომელიც ურმა უფლისწულის შემდეგ უოფილა გამოსახული, უდავოდ სრულწლოვანია. ამაზე მიგვანიშნებს მისი კუთვნილი წარწერის გადარჩენილი ნაწილი, რომელიც სრულწლოვან ქტიტორთა წარწერების საერთო დონეზეა მოთავსებული და ქვევით არ არის ჩამოტანილი, როგორც ეს ურმა აშოტ უფლისწულის (ა) წარწერის შესრულების დროს განახორციელა მხატვარმა (სურ. 1).

მეექვსე ქტიტორის ორსტრიქონიანი წარწერა, თავდაპირველად აქ გამოსახული ქტიტორის მარცხენა ნაწილზე უოფილა მოთავსებული. წარწერის მარჯვენა ნაწილი, გამოსახულებასთან ერთად დაზიანებულია (სურ. 1, 2, 7). ამ გადარჩენილი ნაქალაქი წარწერის პირველი სტრიქონი ასე იკითხება: „...ს შემოწირა“. მეორე სტრიქონში კარგად გაირჩევა პირველი სიტყვის ბოლო ორი „ნი“ ასო. მომდევნო სიტყვიდან ასონიშნების მხოლოდ ქვედა ნაწილია დარჩენილი, სადაც კარგად აღდგება სიტყვა — „შეუალნი“. ამ სტრიქონის დასასრული ნაწილის წაკითხვა არავითარ სიძნელეს არ შეადგენს, რადგან აქ მკაფიოდ იკითხება „გიორგი მეფემან“. ამგვარად, წარწერა ნაკლული სახით ასე წარმოგვიდგება: „...ს შემოწირა... ნი შეუალნი გიორგი მეფემან“.

გასარკვევია „შეუალნი“-ს წინ არსებული სიტყვა, რომლისაგან „ნი“ დაბოლოებულად დარჩენილა. შ. ამირანაშვილი აქ აღადგენს სიტყვას „საფასნი“ და სტრიქონს ასე კითხულობს: „შემოწირა საფასნი გიორგი მეფემან“³². ამ წაკითხვას ვერ გავიზარებთ, რადგან შ. ამირანაშვილს გამოტოვებული აქვს სიტყვა „შეუალნი“, ხოლო „საფასნი შეუალნი“; აზრობრივად არაფერს ნიშნავს. ერთი შეხედვით, თითქმის შესაძლო უნდა უოფილიყო აქ „სიგელნი“ აღგვედგინა, მაგრამ ასეთი ვარაუდი არ უნდა იყოს სწორი. ეს წარწერა შეუვალობის სიგელის ბოძებას რომ გულისხმობდეს, „სიგელნი შეუვალობისანი“ უნდა დაეწერა კალიგრაფ მხატვარს და არა „სიგელნი შეუალნი“. ფიქტობით, ტექსტის ამ ნაკლული ადგილის აღსადგენად შესაფერისი უნდა იყოს „ციხენი შეუალნი“, რაც

სურ. 2.

მთლიანად ასეთ ტექსტს მოგვცემს: „ატენის სიონს შემოწირნა ციხე“ ნი შეუალნი გიორგი მეფემან“. როგორი სავარაუდოც არ უნდა იყოს ჩვენი აღდგენა, ერთი ცხადია, რომ ეს წარწერა მეფე გიორგის შემოწირულებას აცხადებს.

სურ. 3.

ბოლო ქტიტორი დედოფალია (7). იგი ერთადერთი ქალია, რომელსაც უფლება მიეცა ასეთ წარმომადგენლობით საქტიტორო მწკრივში გამოსახულიყო. (სურ. 1). გვირგვინოსან დედოფალს მოსავს პატიოსანი თვლივით შემკული მანიაკითა და თორაკით გაწურობილი ცისფერი ბისონი, შარვანდოსილია, თავზე დედოფლის გვირგვინი ადგას. მისი კუთვნილი წარწერები გამოსახულების ორივე მხარეს გადარჩენილია. ეს წარწერები ნაკლებია, მაგრამ მათი წაკითხვა მაინც ხერხდება, თუმცა ცალკეული მონაკვეთების აღდგენა სავარაუდოა (სურ. 8).

1.იდუ(ბ)ტ დედოფ(ა)ლი... 1. „შემომწირველი
2. [სეთის ზუარ] ის³³ დე) გულისა“

ისდუბტი ამ დედოფლის სრული სახელი არ არის. ასეთი დასკვნის საფუძველს გვაძლევს ამ სახელის თავზე არსებული ქარაგმის ნაშთი, რაც ისდუბტის წინ ნახებულ მონაკვეთზე დღეისათვის დაზიანებულ ასონისგან გვაჯარაუბრებინებს. ნ. ჩოფიკაშვილი, ამ დედოფლას სახელის ნაკლებლობას მრავალწერტილით აღნიშნავდა („ისდუბტი“³⁴).

ატენის სიონის მოხატულობის ქტიტორთა წარწერების შესწავლის დროს ჩვენი ყურადღება მიიქცია ერთ-მა შეუსაბამობამ. თუ გავიზიარებდით რ. შმერლანგის იმ თვალსაზრისს, რომ მეორე ქტიტორი მეფე გიორგი მეორეა, მაშინ ახსნას მოითხოვდა, რატომ უნდა დაესახელებინათ მეფე გიორგი—მეექვსე ქტიტორთან. ამ საკითხის გასარკვევად საჭიროდ მივიჩნიეთ ქტიტორთა წარწერების რეგლამენტაციის ხასიათი შეგვესწავლა.

ზედაში გამოსახული ქტიტორების (1, 2) წარწერებზე არაფრის თქმა შეუძლია, რადგან პირველი ქტიტორის წარწერიდან, როგორც ვიცით, მხოლოდ მარცხენა ნაწილში მოთავსებული ფრაგმენტები უნდა მონაკვეთიდა დარჩენილია („...დე დილის“). მხოლოდ მეორე ქტიტორის წარწერა მთლიანად წარბოცილია.

რაც შეეხება აბსიდში გამოსახულ ქტიტორებს, მათ თანხლებდნენ წარწერებში ერთი საერთო, მკაცრად განსაზღვრული პრინციპი შეიმჩნევა.

ბაგრატ IV-ის (3) გამოსახულების მარჯვენა მხარეს, როგორც ვიცით, ივ. ჭავჭავაძის თავის დროზე მეფე ბაგრატი ამოუკოხავს³⁵. მარცხენა მხარეს (სურ. 4) ამ გვირგვინოსნის შესაწირავია გამოსახულებული („გუარამწირული“). ასეთივე რეგლამენტაცია დასტურდება სუმბატ აშოტის ძის (4) წარწერებში (სურ. 5). აქაც მარჯვნივ სუმბატის სახელია აღნიშ-

ნული, ხოლო მარცხნივ, მისი შესაწირავია აღნიშნული („ბოტინატი“). სუმბატის მცირეწლოვანი მეუღლისწული აშოტი (5), მისი უსასაოცრესესი რაფრის შემომწირველი ვერ იქნებოდა. ამ გზით არის, რომ მისი წარწერა ამ გამოსახულებას ორივე მხარეს კი აღარ არის განაწილებული, არამედ ზეკვანდის ზემოთ არის შესრულებული და მასში მხოლოდ მეუღლისწულის ვინაობაა აღნიშნული (სურ. 6).

მეექვსე ქტიტორის კუთვნილი წარწერას დოვობით გამოვსავთ. ბოლო, მეშვიდე ქტიტორი დედოფლის წარწერაში კვლავ ისეთივე პრინციპია განხორციელებული, როგორიც ეს აბსიდში გამოსახულ ყველა ქტიტორის წარწერაშია მკაცრად დაცული (სურ. 8). დედოფლის მარცხენა მხარეს მისი ვინაობაა დასახელებული („...ისდუბტი“), ხოლო მარცხნივ, მის მიერ გადებული შესაწირავია გამოსახულებული („შემომწირველი [სეთის ზუარის] დეგულისა“).

დავასაზნებო: ბაშენის სიონის მოხატულობის ყველა სრულწლოვანი შტიტორის მარჯვენა მხარეს მათი ვინაობაა დასახელებული. ხოლო მარცხენა მხარეს მათი შესაწირავი გამოსახულებული. წარწერათა ეს რეგლამენტაცია აბსიდში, არსად ირღვევა და როგორც ჩანს, წინასწარ შეუთვსებული ამ სქემას მკაცრადაც იცავდნენ.

ამ თვალსაზრისით რომ განვიხილოთ მეექვსე ქტიტორის ფრაგმენტებიდან წარწერა (სურ. 7), რომელიც ამ ანონიმი ქტიტორის ნაადგილარის მარცხენა მხარეს არის განაწილებული, ჩვენს მიერ დადასტურებული რეგლამენტაციის მიხედვით, აქ, შესაწირავი უნდა კოფილიყო გამოსახულებული. არც აქ ირღვევა ეს საერთო წესი. როგორც ვიცით, აქ სწორედ შემოწირულებაა დასახელებული: „...შემომწირნა ციხენი შეუალნი გიორგი მეფემან“. როგორც ვხედავთ, შემოწირულების გამოსახულებულ ამ წარწერაში, შემომწირველიც არის დასახელებული („გიორგი მეფემან“). ასეთი რამ ჩვენი ქტიტორების წარწერებში უპრეცედენტო შემთხვევას არ წარმოადგენს. ზემოთ ვაჩვენეთ, რომ სუმბატ აშოტის ძის (4) გამოსახულების მარჯვენა (სურ. 5) მისი ვინაობაა აღნიშნული („სუმბატ ძე აშოტისა“), ხოლო მარცხნივ, იქ სადაც შესაწირავია გამოსახულებული, კვლავ მეორედია მისი სახელი, შესაწირავის დასახელებასთან ერთად („სუმბატ შემომწირნა... ბოტინატი“).

როგორც ვხედავთ, ქტიტორთა კუთვნილი წარწერებში, როგორც წესი, გამოსახულებათა მარჯვნივ, მათი ვინაობა იყო დასახელებული, ხოლო მარცხნივ, რიგ შემთხვევაში, შემოწირულებასთან ერთად, შემომწირველის სახელიც ამოვრდებოდა.

აბსიდის კალთაზე განაწილებულ ქტიტორთა წარწერების რეგლამენტაციის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ და, ფიქტობით, სრული საფუძველიც გვაქვს მას დავუარდნოთ, მეექვსე ქტიტორის მარჯვენა მხარეს, უდავოდ, მეფე გიორგი უნდა ყოფილიყო დასახელებული. ასეთი დასკვნა ერთადერთია, რადგან აქ გამოსახულ ქტიტორთა კუთვნილ ყველა წარწერაში მხოლოდ ის პირადუნებაა დასახელებული, რომელთა მარჯვნივ და მარცხნივ ეს წარწერები არის განაწილებული. ეს რეგლამენტაცია აბსიდში გამოსახულ სრულწლოვან ქტიტორთა წარწერებში არსად არ ირღვევა და ძნელად

სარწმუნოა მეექვსე კტიტორის ეს წარწერა ამ მხრივ ერთადერთი კამონაქლის შეადგენდეს.

აქ შეიძლება ორი თვალსაზრისი გაჩნდეს: ან უნდა უარყუთო რ. შერლინგის ის მოსაზრება, რომ მეორე კტიტორია სეფე გიორგი II, ან უნდა დაუშვათ ვარაუდი, რომ აქ საკტიტორი მწერებში, ორი გიორგი შეფე გამოყენებულია. ამ საკითხების გასარკვევად საჭიროა ქოვერ-მხრივ შევამოწმოთ ის ისტორიული წყაროები, რომლებიც ჩვენი მეორე კტიტორის კაიორგი II-დ მიჩნევის, ან ასეთი იდენტიფიკაციის უარყოფას საფუძველს მოგვცემდა.

ატენის სიონის მოხატულობა XI საუკუნის მეორე ნახევრის ძეგლია და, ცხადია, შეიძლება იგი გიორგი II-ის დროს შესრულებულ ნაწარმოებად უო-დილიყო მიჩნეული. მით უფრო, რომ ბაგრატ IV-ის (3) წარწერაში მისი ძე-შეფე გიორგია დასახელებული. ეს თვალსაზრისი რ. შერლინგის მიერ თავის დროზე იყო ჩამოყალიბებული³⁶. სხვა დამატებითი არგუმენტები გიორგი II-ის იდენტიფიკაციის სასარგებლოდ ვერც ჩვენ დავებნეთ. სამაგიეროდ, ამ საკითხზე მუშაობის დროს, მეორე კტიტორის გიორგი II-დ მიჩნევის არაერთმა უარსაყოფმა ფაქტორმა მოიყარა თავი. რომელთა გათვალისწინებლობა შეუძლებლად მიგვაჩნია.

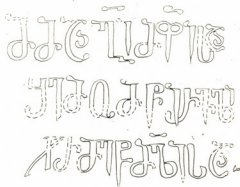
მეორე კტიტორის გიორგი II-დ მიჩნევის ზღეს უშლის მისი ასაკი. ზემოთაც აღვნიშნეთ, რომ გასული საუკუნის 40-იან წლებში, როდესაც ატენის მოხატულობა შედარებით უფრო კოვლა დაკული, ნო-რე კტიტორი გა. გაკაონს უწვეოული კაბუკის სახით ჩაუხატავს³⁷. იგი კაპარიშულის ნაშრომშიც უწვერულ კაბუკად არის ეს პირი გამოსახული³⁸. კაბუკად მიჩნევის აქ მეორე კტიტორი რ. შერლინგის³⁹. დღე-ისათვის ამ გამოსახულების საზე ბოლანაჟ დაზიანებულია, გასჩევა ზეფული თმისა და კედლის ფრავენ-ტები, მაგრამ გამოსახულების საერთო იერით, აღ-ნავიზიო, აგი მართლაც კაბუკი უნდა იყოს.

მეორე კტიტორი ახალგაზრდაა, მაგრამ არა ისეთი ურმა, როგორც შეთანხმის მხატვრობაში გამოსახუ-ლით ღაშა კიორგია, რომელიც სამეფიერო ლიტერატურაში გამოთქმული თვალსაზრისით, 15 წლის უმაწ-ვლი უნდა იყოს⁴⁰. ატენის მოხატულობის მეორე კტიტორი, რომლის სავარაუდო ასაკი ოცი წლით შეიძლება განისაზღვროს, საკმაოდ ტანმალაო, მხარ-ბეჭიანი კაბუკია. იგი თუმცე უწვერულია, მაგრამ ეს დეტალი მხოლოდ მის ახალგაზრდულ ასაკზე მიგვა-ნიშნებს. უწვერული კაბუკი კტიტორებია გამოსა-ხული ფანების (XII ს.)⁴¹, ბოხის (XIII ს.)⁴², კობა-რის (XIII ს.), ლესთავის (XIII-XIV ს.)⁴³ კედლის მხატვრობის ნიმუშებში, მაგრამ მათი უწვერულობის მიუხედავად, აშკარაა მათი ასაკობრივი სხვაობა. ანა-ლოგიური ვითარება ჩანს ატენის სიონის მოხატულო-ბაშიც, სადაც მეორე კტიტორი უწვერული კია, მაგ-რამ ბეთანიის ღაშაზე მოჩვენობა.

ახლა ვნახოთ, რამდენად შესაფერისი იქნებოდა მეორე კტიტორად ოციოდე წლის უწვერული კაბუკი გიორგი II-ის გამოსახვა, იგი რომ ატენის სიონის მოხატულობის მთავარი კტიტორი ყოფილიყო. ვიდრე ამ სა-კითხის გაყარვადეფი, საჭიროდ მიგვაჩნია მივითხოთ იმ ქრონოლოგიურ ზღვარზე, რომელზე ადრე, შეუძლე-ბელი იყო მოეხატათ ატენის სიონი. ეს არის ბოტინა-

ტი. რომელიც სუმატ აშოტის ძის (4) შეწერულ-ბად არის გამოცხადებული (სურ. 5).

ცნობილია, რომ ეს ფულადი ერთეული⁴⁴ მწერატი-ის კეისრის—ნიციფორე ბოტანიატის (1072-1074 წწ.)⁴⁵ ბაში მოიჭრა⁴⁶. ძნელია რაიმეს თქმა, ბოტინატის ემისიის (1078) წელსვე შემოვიდა ეს ფული საქარო-ველოში, თუ ცოტა ზოგავანებით. ყოველ შემთხვევაში, ატენის სიონის მოხატვის ქვედა ქრონოლოგიურ მიჭ-

სურ. 4.

ნად 1078-1079 წლები უნდა მივიჩნიოთ. ამ ფაქტის დადასტურება მექანიკურად გამორიცხავს ჩვენი მე-ორე კტიტორის კოსტანტინე აფხაზთა მეფის ძის — გიორგი⁴⁷, ან ბაგრატ III-ის ძის, გიორგი I-ის⁴⁸ მიჩნევის ყოველგვარ შესაძლებლობას.

არ ვიცით რამდენი წლისა უნდა ყოფილიყო გი-ორგი II სამეფო ტახტზე ასვლის დროს (1072 წ.), მაგრამ ცნობილია, რომ ერთი წლის შემდეგ, 1073 წელს შეიძინათ ძე. შემდეგში სახელგანთქმული მე-ფე დაეცო. 6. ბერძენიშვილის ვარაუდით, 1089 წელს, რომელსაც სამეფო ტახტიდან გადადგა გიორგი II, „ის ამ დროს 30 წლისაზე ნაკლები იყო და, როგორც შეიძლება ვიფიქროთ, ამ აქტის შემდეგ ოც წელს ცოცხლობდა“⁴⁹. აქედან თუ ვიანგარიშებთ და გიორგი მკორეს მისი ჩვიდმეტწლიანი მეფობის დასასრულს 45-49 წლისად მივიჩნიეთ, 1078 წელს (ბოტინატის ემისია), თუკი ამ დროს მოხატებოდა ატენის სიონი, მეფე გიორგი მეორე 36-37 წლის მამაკაცი უნდა ყო-ფილიყო.

ჩვენს მხატვრობაში კი, როგორც ვიცით, მეორე კტიტორად უწვერული კაბუკია გამოსახული, რომლის ბაიბიკება 40 წელს მიტანებაზე მამაკაცთან შე-შლამებაზე მივსახნობ.

ატენის სიონის მოხატულობა ფეოდალური ხანის ქართული მონუმენტური მხატვრობის ერთ-ერთი მო-წინავე ნაწარმოებია, რომელიც ითვისებს და თავის თავში აერთიანებს შუა საუკუნეების სახვითი ბე-ლოვნების მრავალსაუკუნოვან ძიებათა ყველა მნიშ-ვნელოვან აღწევას. თუ გავიზიარებდით რ. შერ-ლინგის თქალსარისს, რომ გიორგი II-ის მეფობის დროს შეიქმნა ატენის სიონის მოხატულობა, ასეი შემთხვევაში, ბუნებრივი იყო გვეფიქრა, რომ ამ მხატ-ვრობის მაღალი დონე, უპირველესად ყოვლისა, გა-

პირობებული უნდა ყოფილიყო დაწინაურებული ქვეყნის შინაპოლიტიკურ ცხოვრებაში შექმნილი ისეთი განსაკუთრებული ვითარებით, რომლის წიაღშიც შეიძლება განხორციელებულიყო ქართული ხელოვნების ისეთი უბრუნავადი ნიმუში, როგორიც ატენის სიონის მოხატულობაა.

ერთობა დამფუძნებლად მოჩანს ის ფაქტი, რომ ქართული ხელოვნების ისტორიაში ატენის სიონის მოხატულობის გარდა, ზელოვნების ნებისმიერი დარგის თუნდაც სრულიად უმნიშვნელო ძეგლიც კი არ არის ცნობილი, რომელიც გიორგი II-ის ჩვიდმეტწლიანი ნიჭობის დროს შექმნილიყო⁴⁸.

გადაუხედეთ გიორგი II-ის მეფობის იმ ხანას, როდესაც თეორიულად შეიძლება შექმნილიყო ატენის სიონის მოხატულობა. ზემოთაც აღვნიშნეთ, რომ ეს ქვედა ქრონოლოგიური მიჯნა ბოტინატის ემისიისა და მისი ქართლში შემოღწევის თარიღია — 1078-1079 წლები, რომელზე ადრე, შეუძლებელია

ბეჭდვით, რომლებიც ურცხვად ლაშქრით დასაღაშქრად მიდიოდნენ. მათ აშშ-ის ნაღვალა რი რომ იხილეს და გაიგეს გიორგი მეფის ქართლში დასაქცევა, ამის მოაქცევის გზანი მათნი და მო-ეფინეს პირსა ყოვლისა ქუეყანისასა. ვითარცა მკალნი⁴⁹, როგორც ცნობილია, ეს შემოსევა, რომელიც „დიდთურქობის“ დასაწყისად არის მიჩნეული, 1080 წელს მომხდარა. ამიტომაც ვფიქრობთ, რომ აშშ-ის მიერ საქართველოს დალაშქრება, ქრონოლოგიურად ახლოს უნდა იყოს დიდთურქობის დასაწყისთან და თ. ყორღანის თარიღი 1078-79 წლები უფრო შე-საფერისად უნდა ჩანდეს.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, რომელიც სა-მეცნიერო ლიტერატურაში მიღებული თვალსაზრისით სრულ ნდობას იმსახურებს⁵⁰, შეუიფერებოთ წარ-მოვიდგენს გიორგი II-ის მეფობის მეორე ნახევრის დროს შექმნილ კატახროფულ ვითარებას. ისტორიკო-სის თქმით, თურქებმა „მოკამეს ქუეყანა და მოსწყუ-

სურ. 5.

ატენის მოხატულობა წეხსულებინათ. ამდენად, გიორგი II-ის მეფობის საწყის პერიოდს, ვიდრე 1078-79 წლებამდე ადარ შეეხებოდა.

1078-1079 წლებიდან მოყოლებული, ვიდრე გიორგი II-ის მეფობის ბოლო წლამდე, საქართველო უკიდუ-რესად მძიმე ვითარებაში აღმოჩნდა. თურქ-სელჩუკები მტკიცედ აყიდებენ ფეხს ამიერკავკასიაში და ანა-ტოლიაში, საიდანაც სისტემატურად თავს ესხმიან მთ პირისპირ მარტოდმარტო დარჩენილ საქართველოს.

ჩვენთვის საინტერესო პერიოდში თურქ-სელჩუკებმა გიორგი II-ს მნიშვნელოვანი დარტყმები მიუყენეს: მალაქ-შაჰის მიერ გამოგზავნილმა ამირ აშშ-ის ლაშ-ქარმა დაიპყრო არზრუმი, ოლთისი, ზელთ იგდო კარი, მოუღონდნელად თავს დაესხა ყუთლის ციხეში მდებარე გიორგი II-ს, რომელმაც გაქცევით უშველა თავი და გირა აქარას, ზოლო შემდეგ აფხაზეთს შეაფა-რა თავი⁵¹.

ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ეს ამბავი 1074-1075 წ. წ. შუა უნდა მომხდარიყო⁵². თ. ყორღანის გიორგი II-ის ამ დამარცხების 1078-1079 წლებით თარიღებს⁵³, რაც უფრო სარწმუნოდ მიგვაჩნია, საქმე ის არის, რომ დავითის ისტორიკოსის ცნობით საქართველოს მორ-ბევის შემდეგ, დიდი ნადავლით უკან დაბრუნებული აშშ-ი წევრმა სელჩუკთა ორ დიდ ამირას იასის და

დეს, თუ სადღა ვინ დარჩომილ იყო ტყეთა. კლდე-თა, ქუებათა და ტურელთა ქუეყანისათა, და ესე იყო პირველი და დიდი თურქობა; რამეთუ ქრონიკონი იყო სამასი (1080წ.), ზოლო თუ ვინმე მთიულეთს ანუ სიმაგრეთა სადამე ვინ დაშთა კაცი, ზამთრისა სიციხითა, უსახლობითა და შიმშილითა ეგრეთა მოხრა⁵⁴. ამით არ დამთავრებულა ქვეყნის თავს და-ტეხილი უბედურება. „...რამეთუ არესა თანა გაზა-ხულისასა მოვიდნან თურქნი და მათვე პირველთა საქ-მეთაებრ იქონიდნან, და ზამთრის წარვიდნან. და არ იყო მათ ეამთა შინა თესვა და მკა: მოკრდა ქუე-ყანა და ტყედ გარდაიქცა, და ნაცვლად კაცთა მკეცნი და ნადირნი ველისანი დამეკვდრნეს მას შინა, და იყო კირი მოუთმენელი ყოველთა ზედა მკვდრთა ქუეყანისა-თა შეუსწორებელი და აღმატებული ოდესვე ყოფილ-თა სმენელთა და გარდასრულდა ოკრებათასა. რამე-თუ წმიდანს, ეკლესიანი შექმნეს სახლად ჭუნეთა თესთა, ზოლო საკურთხეველნი დმრთისანი ადგილად არაწმიდებისა მათისა“⁵⁵.

არც გიორგი II-ის სულთან მალაქ-შაჰთან წასვლით და მისგან წყნუარებით გამოკეთებული ქვეყნის საქ-მე, რადგან სანაცვლოდ სულთანს ხარაჟა უთხოვია. ივ. ჯავახიშვილის თქმით, „ის, რაც ითავილა ბაგრატი IV და არას გზით ზარკზე არ დასთანხნდა, მისმა

შვილმა გიორგიმ და იმდროინდელმა ქართველებმა თითქმის სიხარულით შეიწუწურეს და დიდდგეს — იმდენად ილაჭაწყვეტილი იყო მაშინ საქართველო თურქების გამუდმებული ცარცვა-გლეჯისაგან დადებულს ხარაქს თუიქები ქართველებისაგან „აიღებდის უამთა მრავალთა“⁵⁵.

მალიკ-შაჰთან დაზავებისა და ხარკის დადების მიუხედავად, თურქები კვლავ განაგრძობდნენ საქართველოს მოოხრებას. მალიკ-შაჰმა გიორგი II-ს ჭრეთი და კახეთი უბოძა და თან თურქ-სელჩუკთა დიდძალი ლაშქარი გამოატანა. ისედაც განადგურებულ ქვეყანაში უცხო ქარის შემოყვანა და მეფის პერეთ-კახეთთან დაპირისპირება, სულთანის მიერ გამიწვეულად გადღეგმული პოლიტიკური ნაბიჯი იყო. მეფე გიორგი სელჩუკთა რაშეელი ქარით ვეფინის ციხეს შემოეწყო. დავითის ისტორიკოსის ცნობით, ვეფინის ციხის აღების დროს თოვლი მოვიდა და გიორგი მეფეს „მოეჭვნენა ნადიჭიბა „ჩამეთისა“, უველაფერს თავი ანება, თურქ-სელჩუკების ლაშქარს „მისცა ნიქად ზუგეთი და უოველი ქუეყანა იორის პირი კუშეთი“, რომელიც ისე მოუოხრებიათ, რომ დავითის ისტორიკოსის თქმით, მის დროსაც კი ვერ გამოსწორებულა. მეფე გიორგიმ გადაიარა ღიზის მთა და „შთავიდა აფხაზეთად“⁵⁶. საქართველოს ამ ძნელბედობას ისიც დაერთო, რომ 1088-89 წლებში დიდმა მიწისძვრამ ძალზე დააზიანა ისედაც დაუძლიერებული ქვეყანა.

უახლესი სამეცნიერო ლიტერატურით, მეფე გიორგი II აიძულეს უარი ეთქვა სამეფო ტახტზე⁵⁷ და „თუთ

ნახატიო და ივ. ჭავჭავაძის გამოცემით, უწვერული ქაბუკია, რომლის საგარაუდო ასაკი ოცო წელიწადი უღებდა განისაზღვროს.

3. 1078-1079 წლებში, როდესაც თეორიულად შეიძლება მოხატულიყო ატენის სიონი, გიორგი II 40 წელს მიღწეული მამაკაცი უნდა ყოფილიყო. ამდენად, უწვერული ქაბუკის (2) გიორგი II-დ მიჩნევა შეუძლებელია.

4. 1078-79 წლებიდან, ვიდრე გიორგი II-ის მეფობის პოლო წლამდე, თურქ-სელჩუკების მიერ მოოხრებული საქართველო არაერთხელ იდგა ფიზიკური განადგურების საფრთხის წინაშე. ამდენად, ამ ძნელბედობის ხანაში, ქვეყანას არც რაიმე უმნიშვნელო და მით უფრო, საეტაპო ნაწარმოების შექმნის თავი არ ჰქონდა. კიდევაც რომ დაეკვეშა ვარაუდის სახით, თითქოს 1078-89 წლებს შორის, დროის რაღაც მონაკვეთში, მაინც შეიძლებოდა მოხატულიყო ატენის სიონი, უწვერული მეორე ქტიტორის ასაკი, გიორგი მეორის იდენტოფიკაციაში მაინც ზედისშემუდლ ფაქტორად რჩებოდა.

5. ქტიტორთა კუთვნილი წარწერების რეგლამენტაციის მახედვით, მეფე გიორგი II მეექვსე ქტიტორად ყოფილა გამოსახული ატენის სიონის მოხატულობის საქტიტორო მწკრივში.

დავასპვანთ: მეორე ძმობორი არ არის ბიორბი II. არც ამ მეშის ზომბაში (1072-1089) მოუხატავთ ბანის სიონი.

სურ. 6.

მამაშან დაადგა გვრგვინი მეფობისა“⁵⁸ თავის ძეს დავითს.

ბუნებრივი უნდა ჩანდეს დსკვნა, რომ ამ ძნელბედობის ხანაში, როდესაც თურქ-სელჩუკებისაგან მოოხრებული ქვეყანა მხოლოდ ფიზიკურად გადარჩენა ზელა ზრუნავდა, საეტაპო ნაწარმოებზე რომ აღარადერი ეთქვო, ზედონების თუნდაც საშუალო დონის ნიმუშის შექმნა კი ძნელად წარმოსადგენა.

როგორც ვნახეთ, ატენის სიონის მოხატულობის მეორე ქტიტორის გიორგი II-დ იდენტოფიკირების საწინააღმდეგოდ, არაერთმა მნიშვნელოვანმა ფაქტორმა მოიყარა თავი, რაც ასე შეიძლება ჩამოყალიბდეს:

1. ატენის სიონი, ბოცნაბის გათვალისწინებით, მხოლოდ 1078-1079 წლების შემდეგ შეიძლებოდა მოხატულიყო.

2. მეორე ქტიტორი, რომელიც რ. შერლინგის მიერ იდენტოფიკირებულია გიორგი II-დ, გრ. გაგარინის ჩა-

შემაში გამოსახული ორი მეწინავე ქტიტორის იდენტოფიკაციაში არსებით მნიშვნელობას ვანიჭებთ სასულიერო და საერო პირის, ერთ კომპოზიციურ ჯგუფში გაერთიანების ისტორიული საფუძვლების ჩვენებას.

ზემოთ ვნახეთ, რომ მეორე ქტიტორის გიორგი II-დ მიჩნევის არაერთმა საწინააღმდეგო ფაქტორმა მოიყარა თავი. ჩვენი მეორე ქტიტორის იმ ახლებურ იდენტოფიკაციაში, რომლის შესახებ ქვემოთ გვექნება მსჯელობა, ცხადია, არც ერთი ზემოთ აღნიშნული ფაქტორი აღარ უნდა გამოვიდეს ხელის შემშლელი. მაგრამ მხოლოდ ეს მომენტები არ უნდა აპირებდეს მეორე ქტიტორის ვინაობის დადგენას, რადგან პირველი ქტიტორის პიროვნების განსაზღვრის გარეშე, დაუსაბუთებლად დარჩებოდა მეორე ქტიტორის იდენტოფიკაციის ყოველგვარი ცდა.

პირველი ქტიტორის ვინაობის განსაზღვრის დროს, აუცილებელ პირობას შეადგენს იმ ფაქტის ახსნა. თუ რატომ უნდა გამოეხატათ გვირგვინისანი ქტიტორების მეთაურად მონაზონი. ცხადია, ამ საკითხის მხოლოდ თეორიული გადაწყვეტა არ კმარა, თუ არ დაიძებნებოდა ასეთი უჩვეულო რეგლამენტაციის ისტორიული საფუძვლები. ვარაუდის სახით კი შეიძლება მხოლოდ ის თქმულიყო, რომ ამ ქტიტორის მეწინავეობა, პირველ რიგში, ისეთ მნიშვნელოვან პიროვნებას უნდა გულისხმობდეს, რომელსაც ქვეყნისა და ქაბუჯი მეფის წინაშე დიდი ღვაწლი მიუძღვოდა.

ზემოთ შევცადეთ გვეჩვენებინა, რომ ატენის სიონის მოხატულობა შეუძლებელი იყო გიორგი II-ის ზეობაში შესრულებინათ. ამ საკითხზე ჩვენი არგუმენტაცია თუ სარწმუნოა, მაშინ მოხატულობის შესრულების ქვედა ქრონოლოგიურ ზღვრად გიორგი II-ის მეფობის დასასრული — 1089 წელი უნდა

რად განვითარებულ სტილისტურ მიმართულებას გვანახებენ¹¹.

მეორე ქტიტორის დავით IV-დ მიჩნევას ხელს აძლევს მისი უწყვერლობა და ქაბუჯობა, რადგან 16 წლის დავითს „თუთ მამამან დაადგა გურგინი მეფობისა“¹², დავით IV-ის მეფობის ხანაში ქართული ხელოვნების არაერთი ბრწყინვალე ძეგლი შეიქმნა, რომელთა მხოლოდ ჩამოთვლაც კი ჭირს წავგიჟებინა. ამ სახელოვანი მეფის ზედწოდება — „აღმაშენებელი“, მის მოღვაწეობის ხასიათზე მიგვანიშნებს. ამდენად, ისეთი მოწინავე ნაწარმოების შექმნა, როგორც ატენის სიონის მოხატულობა, ცხადია, დავით IV-ის მეფობის ხანისათვის სრულიად ბუნებრივ მოვლენად შეგვეძლოს მიგვეჩინა.

არც ბოტინატის დასახელება უშლის ხელს ასეთი იდენტიფიკაციას. სამეცნიერო ლიტერატურაში გარკვეულია, რომ XI საუკუნეში შემოსული ფულები და მათ შორის ბოტინატიც, კიდევ ორი საუკუნის გან

სტრ. 7.

მეფეა, რომლის შემდეგ, თეორიულად, შესაძლო იყო მოხატულიყო ატენის სიონი. როგორც ზემოთ ვნახეთ, გიორგი II-ზე ადრე ამ მოხატულობის შესრულების შესაძლებლობა გამოიჩინა ბოტინატმა. შემდეგ კი, ამ ქვედა ქრონოლოგიურმა ზღვარმა 1089 წელზე გადმოიწაცლა.

როგორც ცნობილია, 1089 წელს სამეფო ტახტი აღის გიორგი II-ის ძე, დავით IV (1089-1125). ენახათ რამდენად არის შესაძლებელი ჩვენი მეორე ქტიტორის დავით IV-დ მიჩნევა. ამ თვალსაზრისით უდავოდ ანგარიშგასაწევად მიგვანჩნია ის ფაქტი, რომ უახლესი სამეცნიერო ლიტერატურის მიხედვით, XI-XII საუკუნეთა ქართული კედლის მხატვრობის არაერთ ნიმუშში დადასტურებულია ისეთი სტილისტური და ყოვლოგრაფიული ნიშნები, რომლებიც დიდ მსგავსებას ავლენენ ატენის სიონის მოხატულობასთან¹³. თ. ვირსალაძის მოსაზრებით, საერთო კომპოზიციური სისტემა, ატენის სიონის მოხატულობას დღისისშობილის სახელზე აგებულ XI-XII საუკუნეთა ეკლესიების კედლის მხატვრობის ნიმუშებთან აახლოებენ¹⁴. საუთრადღებოდ მიგვანჩნია სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოკუთხული მოსაზრება, რომ ატენის სიონისა და იფრარის მოხატულობა (1086), რომელიც დავით აღმაშენებლის ზეობაშია შესრულებული, პარალელუ-

ზღვობაში განაგრძობენ მოქმედებას¹⁵. საუთრადღებოა ისიც, რომ ბოტინატი დავით აღმაშენებლის ანდერძში, ატენის საქურტლეში დაცულ ფულად ერთეულად არის დასახელებული¹⁶. ბოტინატი დუკატთან ერთად გვხვდება ვაჰანის ქვაბო განგებშიც (1204-1234)¹⁷. ზემოთაც აღვნიშნეთ, რომ მეორე ქტიტორის იდენტიფიკაციაში არსებით მნიშვნელობას ვანიჭებთ იმ საკითხის გარკვევას, თუ ვინ შეიძლება იყო უფილიყო ბაგრატიონთა საქტიტორო მწკრივის მეთაური მონაზონი, ან, რა მიმართებით შეიძლება დაგვეკავშირებინა იგი ჩვეს მეორე ქტიტორთან, იგი დავით IV-დ რომ მიგვეჩინა.

ნ. ბერძენიშვილის შენიშვნით, საქართველოში დიდი თურქობის მძვინვარების ხანაში „16 წლის უმაწილის გამეფება თავისთავად დამაფიქრებელია“. მკვლევარის თქმით, 1089 წელს სახელმწიფო გადატრიალება მოხდა, რის შედეგადაც მეფე გიორგი II ჩამოაშორეს სახელმწიფო საქმეებს. ნ. ბერძენიშვილის მოსაზრებით, „ამის ინიციატორი იყო არა თქვენსეტი წლის უმაწილი, არამედ, მეფის კარზე მყოფთა ენერგიული დასი“. მკვლევარის დასკვნით, „ამ გადატრიალების იდეური ხელშეწყობელი იყო გიორგი ჭკონდიდელი“¹⁸.

ნ. ბერძენიშვილის მოსაზრებით, „გიორგი ჭკონდი-

დელი განსაკუთრებული მნიშვნელობის ისტორიული პიროვნება. ას დავითის პოლიტიკის ხული და გუ-
ლია“. დავით აღმაშენებლის „ისტორიკოსი გარკვევით
ამბობს, რომ ეს ბერი იყო აღმზრდელი პატრონისა
და თანამგზავი ყოველი გზათა, საქმეთა და ღუაწ-
ლთა მისთა“¹. როგორც ვიცით, გიორგი მონაზონი
რუსი-ურბნისის საეკლესიო კრების „თულადა“ იყო
ცნობილი, ე. ი. აღიარებული იყო მთავარ ინიციატო-
რად და კრების მუშაობის წარმმართველად. ასე რომ,
ეს საქმე, საეკლესიო კრების მოწვევა და გადაკალურ
ღონისძიებათა მიღება, საფორტებელია, მეფის განუ-
რახა გიორგი მონაზონმა მეფის მწიგნობართუხუცეს-
მა... შეიძლება ვთქვათ, იგივე იყო ახალგაზრდა
მეფის განმწარხი ლიპარიტ-რატისა თუ ძაგან-მოდის-
ტოსის წინააღმდეგ ბრძოლისა. იგივე გიორგი მონა-
ზონი მეფის მთავარი თანამოღწევა თურქთა განდევ-
ნის საქმეში. მისი ზღმძვანელობით, ან უშუალო
მონაწილეობით ხდება სამშვიდობისა და სომხობის გა-
მენდა თურქთაგან, ასევე რუსთაიდან მათი განდევნა
და ქალაქის შემოერთება. ასე რომ, გიორგი მონაზონი
მათლად უნდა იყოს „თანაგანმავლი“ იყო „ყოველთა
გზათა, საქმეთა და ღუაწლთა“ მეფისათა. შევხედოდა
საქმე ეკლესიას თუ დიდგვარაანთ. საეროს თუ სამ-
ხედრო საკითხებს ყველამ და ყველაფერში გიორგი
მონაზონი-მწიგნობართუხუცესი აქტიური მონაწილეა.
მათლად ნამა მეფის... გიორგი მონაზონი იყო მთა-
ვარი განმწარხი მეფისა ყოჩაღთა გადმოყვანის საქმე-
შიც...“ მკვლევარის დასკვნით, დავით აღმაშენებლის
ისტორიკოსის ცნობებიდან ნათლად ჩანს, რომ „გი-
ორგი მწიგნობართუხუცესი დავით მეფისთან ერთად
იყო შემოქმედი ახალი ქართული სახელმწიფოსი“².

ნ. ბერძენიშვილის დაკვირვებით, დავითის ისტო-
რიკოსისა და თვით დავითისავე აღნიშვნით („გალობა-
ნი სინანულისანი“, „ანდერძი“), რაღაც ცოცხად ჩაუ-
დენია ქაბუტ მეფის, რაც „გიორგი მეფეზე მხარბუ-
ლი მძლავრობა შეიძლება იყოს.“ მკვლევარის დას-
კვნით, „ამიტომ არ იქნებოდა მართებული, რომ გი-
ორგი მეფის მოუხსენებლობა 1089 წლის შემდეგ
ჩვენი დავითის ისტორიკოსის ცალმხრივობით და და-
ვითისავე მიერძრებით აგვეხსნა. საქმე როგორც
ჩანს, ისე იყო, რომ გიორგი მეფე აიძულეს მეშვიდე-
რ დავითი თანამოსაუდრედ დაესვა და ქვეყნის მარ-
თვა-გამჯეობა მისთვის (და მისი მომხრე დასისტვის და-
ეთმო... ასე რომ, ცხადია: გიორგი მეფე სახელმწიფო
საქმეებს ჩაიშაშორეს“. ნ. ბერძენიშვილის შენიშვნით,
დავითის ისტორიკოსი იმხანა კი არ ცნობს საქა-
რად, რომ ამ მეფის (გიორგი მეორის გ. ა.) გარდაც-
ვალებად აღნიშნოს, ხომოთ გიორგი მწიგნობართ-
უხუცესის გარდაცვალებას საბანგაშოდ აპებს ბა-
გმოქმედებდნენ. დავითის ისტორიკოსის ცნობით, „ოვ-
სეთს ყოფასა“ გარდაცვლილი გიორგი მწიგნობართ-
უხუცესი-პოქონიდელო, დავითმა „პატივითა დაღითა
წარმოგზავნა მონასტრისა ახალსა და მუნ დაუმარხა,
რომელი იგი იგდოვა ყოველმან სამეფომან და თუთ
მეფემან ვითა მამა და უმეტესცა მამისა, შემოსითა
შავისათა ორშემოც დღე“³.

თ. ყორღანის მოსაზრებით, გიორგი მწიგნობართ-
უხუცესი, მეფე დავითის ნათესავი უნდა ყოფილიყო
დედის მხრიდან⁴. ნ. ბერძენიშვილმა ფაქტიური მა-
საღების ჩვენებით დამაჩერებლად უარყო ეს სვალი-

საზრისი⁵, რასაც ჩვენი აზრით, მხარს უჭერს გიორგი-
ლი ქტიტორის წარწერაც („...მე დიდს...“). ეს არა-
მენტირებული წარწერა გარკვევით მეფის მწიგნობართ-
სახულიერო პირის (I) უშაღლესი სოციალური ფენის
კუთვნილებაზე. მაგრამ მისი გათვალისწინებით ისიც
შეიძლება ითქვას, რომ ეს ქტიტორი სამეფო სახლი-
დან არ არის გამოსული. ასეთი ზედწოდება „დიდი“,
მარტოდენ ერისთავ-აზნაურთა და არა სამეფო ინ-
სტიტუტის გულისხმობს, რადგან „მეფე“ (მეფე)
„დიდზე“ აღმატებულია და ასეთ ზედწოდებას აღარ
საქონებს.

ჩვენი აზრით, ბემაში გამოსახული ორი ქტიტორის
გიორგი მწიგნობართუხუცესად და მის აღზრდილ კა-
ბუტ მეფედ, დავით IV-დ მიჩნევას ხელს არაფერი
უნდა უშლიდეს. გიორგისთვის ქტიტორთა მეთაურად,
მართლაც შეიძლება ისეთი პიროვნება გამოსახვა,
რომელიც, დავითის ისტორიკოსის სატყუებით რომ
ვთქვათ, ყოფილა სახელოვანი მეფის „თანაგანმავლი-
ლი ყოველთა გზათა, საქმეთა და ღუაწლთა მისთა“⁶.
შეიძლება დაბეჭდვით ითქვას, რომ მხოლოდ ასეთი
პიროვნება შეიძლება გამოისახათ გიორგისთვის
ქტიტორთა მეთაურად, იმ დიდი ღვაწლის გამო, რაც
მას ქვეყნისა და ქაბუტი მეფის წინაშე მიუძღოდა,
ასეთ იდენტიფიკაციას ხელს არც სამონაზვნო სამოსი
უშლის, რადგან ნ. ბერძენიშვილის გამოკვლევით,
მწიგნობართუხუცესი მხოლოდ მონაზონი უნდა ყო-
ფილიყო⁷.

ატენის სიონის მოხატულობის ქტიტორთა შესწავ-
ლაში გვიჩვენა, რომ მასში აირეკლა 1089 წლის სა-
ხელმწიფო გადატრიალების შედეგები, რაც ქტიტორთა
გამოსახვის იერარქიაში გამოვლინდა. ზემოთ ვთა-
კენით, რომ ქტიტორთა კუთვნილი წარწერების რე-
ლაშენიციის გათვალისწინებით, მეფე გიორგი რი-
გით მეექვსე ქტიტორად გამოუსახავთ. შეიძლება
გვეთქვას, რომ 1089 წლის გადატრიალებას შემდეგ,
მოსალოდნელი იყო, ასეთ საქტიტორო მწკრივში
სულაც არ გამოესახათ მეფე გიორგი. საქმე ის
არის, რომ გიორგი II-ს სიცოცხლის ბოლომდე,
თუმც ფორმალურად, შეუნარჩუნებია სამეფო პატი-
ვი. ნ. ბერძენიშვილის დაკვირვებით, 1103 წლის⁸
რუსი-ურბნისის ძეგლისწერაში „გიორგი მეფეთა მე-
ფედ იწოდება, მაგრამ იქვე დავითის მოხსენიება ისე-
თია, რომ აშკარად მოჩანს „გიორგი მეფეთა მეფისა
და ყოვლისა აღმოსავლეთისა კესაროსის“ ცარიელი
პატივი⁹. ეს ტენდენცია, ატენის სიონის მოხატულო-
ბის ქტიტორთა მწკრივში აისახა. სადაც მეფე გი-
ორგის სამეფო ტიტული კი პქს შერჩენილი, მაგრამ
ქტიტორ მამაკეთა შორის ბოლოს არის გამოსახუ-
ლი (4).

საქტიტორო მწკრივში გამოსახულ მესამე გვირ-
გვიწოსან ქტიტორს — ბაგრატ IV-ს მნიშვნელოვანი
დაწული მიუძღვის ატენის ქალაქმშენებლობაში. ამაზე
გვაუწყებს ატენის სიონის ვრცელი ქართული წარწე-
რა, რომელშიც ციხისთავ გურგანელისა და მირიან
თარხნის ძის გარდა, დასახლებულთა მეფე ბაგრატ
IV, მის ძესთან, უფლისწულ გიორგისთან ერთად,
ამ წარწერის ცნობით, „სეთისა ზურას შიდა ქალაქი-
სა შენებამ“ ბაგრატ IV-ის ბრძანებით დაუწყოა მი-
რიანს — ატენის რეგიონის იმდროინდელ პატრონს

და როგორც „სწადდა მეფობას მისა“, მეფის შოთხონიერება შესაბამისად, უზენებითა ქალაქი ატე-
ხ⁷⁶ ამდენად, ჩვენ საქტიტორო მწკრივი⁷⁷ ბაგრატ
IV-ის ასე საპატიოდ გამოსახვა ბუნებრივად მიგვაჩნია.
ერთი შეხედვით არაბუნებრივად მორჩანს ბაგრატ
IV-სა და მისი ძის გიორგი II-ს შორის სუბმატ აშო-
ტის ძისა და მისი ყმა უფლისწულის გამოსახვის
ფაქტი (4, 5).

სამეცნიერო ლიტერატურაში არის ცდა სუბმატ
აშოტის ძის ვინაობის გარკვევისა. ს. ბარნაველის მო-
საზრებით, შესაძლოა ეს სუბმატი ატენის სიონშივე
არსებული ჩანს წლით დათარიღებულ ფრესკულ ეპი-
ტაფიაში მოხსენიებული სუბმატ აშოტის ძეა, რომე-
ლიც, „ატენის სიონთან რაღაც დეკავშირების გამო
მოჰყვა ტაძრის ახალ მოხატულობაში“⁷⁷. რ. შმერ-
ლინგის აზრით, IX საუკუნის წარწერაში დასახელ-
ბულ სუბმატ აშოტის ძისა და გიორგი ხანის მოხატუ-
ლობაში გამოსახულ ამავე სახელის მქონე ქტიტორის
სახით „ჩვენ საქმე გვაქვს ადგილობრივ მმართველთა
ერთი გვარის სხვადასხვა თაობასთან და რომ განსა-
ზღვრულ კონსოლოგურ ეტაპზე ეს მმართველები მამ-
ფლებად იქონიებოდნენ“⁷⁸.

ამ ორ თვალსაზრისში⁷⁹ მისაღებად მიგვაჩნია რ.
შმერლინგის ვარაუდი, რასაც შემდეგი უნდა დავუმა-
ტოთ: თავის დროზე შევიცადეთ გვეჩვენებინა, რომ
VII საუკუნის მიწურულში აგებული ცენტრალურ-
გუმბათიანი ტაძარი — ატენის სიონი, ბაგრატიონთა
სახლის ერთ-ერთი შტოს საძვალე, ხოლო ატენის
ქვეყანა მათი სამეფოდრო დომენი იყო.⁸⁰ ეს გავფიქ-
რებინებს, რომ ატენის სიონის მოხატულობის საქტიტო-
რო მწკრივი⁸¹ გამოსახული სუბმატ აშოტის ძე, რომელიც
გვირგვინოსთა შორის არის მოთავსებული⁸², ბაგრატი-
ონთა სახლის ერთ-ერთი შტოს წარმომადგენელი უნდა
ყოფილიყო, საუურადღებოდ ჩანს ის ფაქტიც, რომ მისი
მიტრეწლოვანი მემკვიდრე — უფლისწულად არის
დასახელებული (5). ე. თაყაიშვილის მოსაზრებით,
ატენის სიონის ჩანს წლის ფრესკულ ეპიტაფიაში მო-
ხსენიებული სუბმატ აშოტის ძე და აშოტ ეკელას ძე
სუბმატ არტანუჯელი, რომელიც ბაგრატიონთა სახ-
ლის წარმომადგენელია, ერთდროულად პიროვნებაა⁸³.
ეს ფაქტი ჩვენთვის იმ მხრივ არის საუურადღებო,
რომ რ. შმერლინგის მოსაზრებით, რომელსაც სავსე-
ბით ვიზიარებთ, ჩანს წლის ეპიტაფიაში დასახელებუ-
ლი სუბმატ აშოტის ძე და XI საუკუნის მიწურულის
მოხატულობაში ასახული სუბმატ აშოტის ძე — ერ-
თი გვარის სხვადასხვა თაობის წარმომადგენლები არა-
იან.

ასეთი იდენტიფიკაციით ინტერესიზებული არ
უნდა იყოს ივ. ჭავჭავაძის ძის თვალსაზრისი, რომ
ატენის სიონის მოხატულობაში, სუბმატ აშოტის ძე
გამოსახულია ზოირით (სტეფანოზი) თავდაპირველი,
რასაც ეკისრები ატარებდნენ და გვირგვინს აღნიშ-
ნავდა⁸⁴. მკვლევარის აღნიშვნით, სუბმატს სამოსის
ზემოდან პოფიერი აქვს მოსხმული⁸⁴. 8. ჩოფჩაშვი-
ლის ღაკვირვებით, ასეთი სახის პოფირით (პურპუ-
რი), მამაკაცების გარდა, ქალებიც გამოისახებიან⁸⁵,
მაგრამ ეს ფაქტი არ ამყარებს ამ შესაშოსელის ღირ-
სებას და იგი მხოლოდ სოციალურად დაწინაურე-
ბულ, ან უმაღლეს საფეხურზე მდგომ პირთა ინსიგ-
ნია-საშოსელად რჩებოდა.

უდავოდ დამაფიქრებელია ის ფაქტი, რომ სუბმატ
აშოტის ძე, მისი მიტრეწლოვანი მემკვიდრით, მათე
გიორგი II-ზე წინ გამოსახეს. ასეთ რეგლამენტს
შეიძლება შემდეგი ახსნა მიეცეს: სუბმატი, ატენის
რეგიონის უფალია, რადგან იგი, ბაგრატიონთა სა-
ლის იმ შტოს წარმომადგენელი ჩანს, რომლებიც
ლოთგანზე ფლობდნენ ატენის ქვეყანას. ამდენად,
სუბმატი უნდა იყოს ამ მოხატულობის დაშენან-
სებელიც. აქი მის კუთვნილ წარწერაშია დასაბუთე-
ბული ბოტინარი, რომელიც ატენისათვის შეუწირავს,
მაგრამ არსებითი მხარე ასეთი რეგლამენტაციისა,
ჩვენი აზრით, მაინც ის უნდა იყოს, რომ ეს ერისთა-
ვი, გიორგი მწიგნობართუხუცესის და ქაბუკი დავი-
თის დასის მომხრე და 1089 წლის საბელმწიფო გა-
დატრიალების თანამონაწილე თუ თანამგროზოა.

წერილობით წყაროებში არაფერია თქმული სუ-
მატ აშოტის ძის შესახებ. არც დავითის ისტორიკოსი
გვამცნობს რაიმეს მასზე. ნ. ბერძენიშვილის დავი-
რებით: „დავითის ისტორიკოსის დასახასიათებლად
ფრიალ მნიშვნელოვანი დეტალი შეინიშნება. ის გა-
უჩიბს ერისთავების ხსენებას, მათი მოღვაწეობის
აღნიშვნას, თითქმის ეს ერისთავები გადაშენდნენო,
მაშინ, როცა მატანე ქართლისაის ავტორი ან სუ-
მატ დავითის ძე, რომ არაფერია ეთქვათ უფრო გვა-
ნი ხანს ისტორიკოსებზე, სავსაა ერისთავების შესა-
ხებ ცნობებით... ერისთავები დავითის დროს, რა
თქმა უნდა, არ გამქრალან, მაგრამ მათი მნიშვნელო-
ბა უტყვევლად ძლიერ შეზღუდული იყო... დავითის
ისტორიკოსს არ უყვარს ერისთავთა ხსენება ერისთა-
ვობით... შეიძლება ვფიქროთ, ასეთი ოლიგოქტო-
ლიზებული ერისთავებისაღმე დამახასიათებელი
იყო დავითის პოლიტიკის მომხრე დასისათვის და
თვით დავითისათვის“⁸⁶. მკვლევარის მართებული შე-
ნიშვნით, „მეფის უფროსგულს კაცს, გიორგი ჭყონ-
დიდელს დისწულს, თევდორე ბელუდის ძეს, ერის-
თავობით კი არ მოიხსენიებს დავითის ისტორიკოსი.
ისევე, როგორც ასეთი პატივით არ იხსენიებს არც
ბელუდისა და არც ივანე იორბელს, რომლებმაც გი-
ორგი ჭყონდიდელის ხელმძღვანელობით „სიპარ-
ჯით მოიპარეს სამშვილდე“⁸⁷ და დავითის უფროს-
გულს მხედართმთავრები იყვნენ.

ასეთ შემთხვევაში, ცხადია, არც იყო გასაკვირი,
რომ დავითის ისტორიკოსს არაფერია ეთქვა სუმატ
აშოტის ძეზე. 1089 წლის გადატრიალება თავისთავად
ნიშნავდა ამ ძირეული ძვრების მომხრე ერისთავთა
დასს, რომელთა შესახებ დავითის ისტორიკოსმა მი-
ერ საერთოდ არაფერია თქმული. ვფიქრობთ, იმ მრავ-
ალრიცხოვან ერისთავთა შორის უნდა ვიგულოვო-
ს სუმატ აშოტის ძე, რეპრეზენტატულად რომ არის
გამოსახობით იმ საქტიტორო მწკრივში, რომელშიც
მკაფიოდ აიხსნა ქვეყნის შიგნით მომხდარი პოლიტი-
კური ძვრების შედეგად განსაზღვრული რეგლამენ-
ტაცია.

გასარკვევია იმ ერთადერთი ქტიტორი ქალის დე-
დოფალ... ისდუხტის... (7) ვინაობა, რომელიც სად-
დოფლო ინსიგნიებით — გვირგვინით, მანიკით და
დიადებით გაწვობილი ღურჯი ბისონითა და თორა-
კით არის წარმოდგენილი. ექვს გარეშე, „...ისდუხტ
დიდოფალს თავისი სოციალური მდგომარეობით, უფ-
ლება უნდა ჰქონოდა იმ საქტიტორო მწკრივში და-

ემკვიდრა ადგილი, სადაც უმეტესწილად, ბაგრატიონთა სახლის წარმომადგენლები გამოისახნენ.

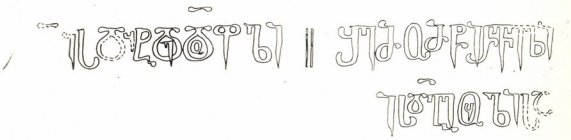
...ისდუხტის შესამოსელში უურაღელვას იქცევს თორაკია. ცნობილია, რომ თორაკია, თავდაპირველად იმპერატორთა და სამეფო კარის წარჩინებულ მამაკაცთა სამოსის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ელემენტს წარმოადგენდა, რომელიც XI საუკუნის მეორე ნახევრიდან დედოფალთა და წარჩინებულ ქალთა — მეფის ასულთა შესამოსელშიც ჩნდება⁸⁸.

საქართველოში ჭერჭერობით უკუალაზ ადრეული ხანის თორაკია დადასტურებულია ზედაზნის კანკელის რელიეფში, რომელიც X-XI საუკუნეებით თარიღდება⁸⁹. შ. ამირანაშვილის დაკვირვებით, აქ კახეთის მეფის — კვირიკეს სახელი იკითხება⁹⁰. ფეოდალური ხანის ქართული სახვითი ხელოვნების ნიმუშთა შორის ჭერჭერობით არცერთი ისეთი ძეგლი არ გვხვდება, რომელშიც თორაკიათა ფეოდალი ან მისი მეუღლე გამოისახათ. თორაკია მხოლოდ სამე-

სახელება ჩვენი აზრით სრულიად მეუფერბეულია ასეთი იდენტიფიკაციისთვის და ვერ გავიყრატებთ ჩვენი მოხატულობის ქტიტორი დედოფლის⁹¹ დადგენა ჩვენთვის მთლიანად არ არის ნათელი. მაგრამ შესაძლოდ გვესახება იგი გიორგი II-ის მეუღლე ვიკარაუდოთ.

ატენის სიონის მოხატულობის ქტიტორთა მკვრივში, როგორ ჩანს, დავით IV პირველად აისახა მეფის რანგში. ეს ფაქტი მნიშვნელოვან მიგვანიძა როგორც საკუთრივ დავითის რეჟიმის ადრეული პერიოდის სხვადასხვა საკითხების გასაჩვენებლად. ისე, ფეოდალური ხანის საქართველოს შიდაპოლიტიკურ ცხოვრებაში ატენის ქვეყნის ზეგარაი წონის გასათვალისწინებლად.

ბრძოლა ატენის ქვეყნისათვის მწვავედ მიმდინარეობდა. ეს მნიშვნელოვანი რეგიონი ხელაღან ხელში გადადიოდა სამეფო კარსა და საქართველოს უძლიერეს ფეოდალთა შორის, ბაღვაშებს, რომლებიც

სურ. 8.

ფო შესამოსელის ელემენტს და, როგორც ჩანს, სოციალურად უმაღლეს საფეხურზე მდგომ პირთა ინსიგნიას შეადგენდა. XI საუკუნის ბოლოდან თორაკია ქრება მეფეთა შესამოსელში და მას მხოლოდ დედოფლების სამოსში ვხვდებით⁹¹.

ძვეს გარეშე, ჩვენი მეშვიდე ქტიტორი ქალი დედოფალია. ამდენად, მისი იდენტიფიკაცია გარკვეულ ინტერესს შეადგენს. ერთი ცხადია, რომ... ისდუხტ დედოფალი, უწევრული ქაბუცი მეფის — დავითის (2) მეუღლე ვერ იქნებოდა. იგი არც ბაგრატ IV-ის (3) თანამეცხედრედ შეგვეძლო მიგვეჩინა, რადგან კარგად არის ცნობილი მათი სახელეო — ბოიუნა და ელენე. ...ისდუხტი არც სუმბატ აშოტის ძის (4) მეუღლედ შეიძლება ჩათვალოს. ბაგრატიონთა სახლის ერთ-ერთი შტოს კუთვნილების მიუხედავად, სუმბატი ფეოდალია და არა მეფე. ...ისდუხტი კი მისი რეგალიებით საქართველოს დედოფალია, იქნებ შეესაძლო იყო დაშვება, რომ ...ისდუხტი (7) თანამეცხედრეა გიორგი II-სა(6), რომლის გვერდითაც იგი გამოუსახავთ (სურ. 1.2). ვერაფერს ვიტყვით ...ისდუხტი დავით IV-ის დედა იყო თუ გიორგი II-ის მეორე ცოლი, მითუმეტეს, რომ წყაროსთვის მათეს სახარების მინაწერში, თ. ჟორდანიას აზრით, დასახელებულია დავით IV-ის დედა — ელენე⁹². ეს და-

უკუალაზ მეტად იყვნენ დაინტერესებულნი ამ ქვეყნის ფლობით, დიდი ხნის მანძილზე ეპყრათ ატენის ქვეყანა თრიალეთის კლდეკართან ერთად. ეს უძლიერესი ფეოდალური სახლი, არაერთხელ დაპირისპირება საქართველოს სამეფო კარს და მთელ რაგ შემოხვევაში გარკვეული წარმატებისათვისაც მიუღწევია. ეს საკითხები მონოგრაფიულად არის შესწავლილი⁹³, და ამდენად მათზე აღარ შევჩერდებით. აღვნიშნავთ მხოლოდ ერთს, რომ ატენის ქვეყანა ისტორიულად იმ რგოლს წარმოადგენდა, რომელიც ქართლთან უმოკლესი გზებით აკავშირებდა თრიალეთსა (კლდეკარი) და თორს. საფუძრებელია, ამის გამოც გაზრდილი მისი მნიშვნელობა ქვეყნის შიდაპოლიტიკურ ცხოვრებაში. გზათა შესაყარზე მისი მდებარეობა უნდა უფ. ლიკო ატენის გაქალაქების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ფაქტორიც.

ფეოდალური ხანის საქართველოს შიდაპოლიტიკურ ცხოვრებაში ატენის ქვეყნის მნიშვნელობა იმითაც შეიძლება შეფასდეს, რომ აქ ბაგრატ IV-ის ბრძანებით, დარბაზი აუშენებიათ. ამაზე გვაუწყებს ატენის სიონის ვრცელი წარწერა⁹⁴. ის ფაქტიც საუარაღებოდ მიგვანიძა, რომ ღაზიში ალაშქრებამდე ატენში სამეფო საპარლამენტო დაპირისპირება⁹⁵. უდავოდ გასათვალისწინებელია ის ფაქტი, რომ ადრეული და

შუაფეოდალური ხანის საქართველოში მხოლოდ ოთხი სახელმწიფო საჭურჭლეა დღეისათვის ცნობილი: თბილისის, ქუთაისის, უჯარმის და აბანოს. ფეოქრობთ, ქვეყნის უპირველეს ქალაქებთან ატენის დასახლებმა საქართველოს შიდაპოლიტიკურ ცხოვრებაში ატენის რეგიონის მნიშვნელობის გაზრდას უნდა გულისხმობდეს.

ატენში დარბაზისა და საჭურჭლეს გაჩენა, ცხადია, ამ რეგიონის სამეფო კარისადმი სრულ დაქვემდებარებას გულისხმობდა. ზემოთქმულს თუ იპასუცდავთმატებთ, რომ 1089 წლის სამეფო კარის გადატარაილების შემდეგ, ქაბუკ მეფეს და მის მწიგნობართუზბუცესს საქორმად უცვნიათ ატენის სიონში მათი ქტიტორული პორტრეტების მოთავსება. მნიშვნელოვნად გაიზარდა ამ ქვეყნის ღირებულება. რადგან ამ აქტში, ქტიტორთა გამოსახვაში, სოციალური უყუფენები უნდა დაინახოთ.

ბუნებრივად ჩნდება კითხვა: რა ვითარებას უნდა გაეპირობებინა ის აუცილებლობა, რომ ქტიტორი მეფე და მისი მწიგნობართუზუცესი პირველად ატენის სიონში გამოესახათ? ზემოთაუ აღვნიშნეთ, რომ აქ, გვირგვინისან ქტიტორთა მთელი გალერეის წარმოდგენა და მათ შორის ქვეყნის ძირძველი მფლობელი ფეოდალის, სუმაბატის (4) გამოსახვა, ამ რეგიონის ისტორიულად განსაზღვრული მფლობელობის დამადასტურებელ აქტად უნდა მიგვეღო. ეს აქტი, პირველ რგვში, ატენის ქვეყნის ყოფილი მფლობელის — ბაღლაშთა სახლისადმი სამეფო კარის დაპირისპირებას გულისხმობდა.

განსაკვეთია, დავითის მეფობის საწყის ხანაში ბაღლაშები ფლობდნენ თუ არა ატენის ქვეყანას. როგორც ვიცით, ატენის ქალაქმშენებლობის პერიოდში ამ ქვეყნის გამგებანია მირიან თარხუნის ძე. რომელიც ბაგრატ IV ბრძანებითა და დავალებით მოქმედებდა⁹⁶. არ ვიცით რა ხდება გიორგი II-ის დროს. თეორიულად კი შესაძლო იყო ბაღლაშებს ამ ძნელბედობის ხანაში ატენის ქვეყანა დაებრუნებინათ. იქნებ ასეთი ვარაუდის დამადასტურებელი იყოს დავითის ისტორიკოსის ერთი ცნობა, ქაბუკმა მეფემ მისი ზეობის პირველსავე წელს, იმ დროის უძლიერეს ფეოდალს — ლიპარტ ბაღლაშს მიაპყრო თავისი ყურადღება, რომელსაც „...მას თმსა შინა ჰქონდეს თრიალეთი და კლდე-კარნი და მიმდგომი მისი ქვეყანა“⁹⁷. ფეოქრობთ, თრიალეთის მიმდგომ ქვეყანაში ატენიც შეიძლება გვეგულისხმება. რადგან ასეთი განსაზღვრა შესაფერისად მიგვჩნია ამ რეგიონისათვის. ამავე დროს ცნობილია, რომ ატენი კარგა ხნის განმავლობაში იკურათ ბაღლაშებს და ეს მეტიად მოხერხებული გზაშესაყარი, დაცული შეუფათი ციხეებითა და ვიწრო ხეობებით, დიდხანს არც დაუთმიათ. ფეოქრობთ, სამეფო ხელისუფლების მიერ ატენის დაუფლებმა ის საშუარი საქმე უნდა ყოფილიყო, რითაც უნდა მოსულიყო ბაღლაშთა სახლის (თრიალეთის კლდეკარი) შიდა ქართლთან უმოკლესი გზით დამაკავშირებელი რგოლი ამდენად, ატენის ქვეყნის ბაღლაშთათვის წართმევა და მეფის ერთგული მოხელის დაყენება, ბაღლაშთა მიერ ქართლზე კონტროლის მოშლის ნიშნად. იქნება ამ ვითარებით იყო გაპირობებული ატენის ქვეყნის მფლობელობის

ის ოფიციალური დადასტურება, რაც ატენის სიონის მხატვრობაში ქტიტორთა გამოსახვაში გამოყენებულა.

ატენის სიონის მოხატულობის თარხმის განსახილვერაში ქაბუკი დავითის ასათან ერთად დასათვალისწინებელია შიდაპოლიტიკური სიტუაციები და ეკონომიკური ვითარება, ძნელად სარწმუნოა, რომ ქაბუკ მეფეს, მისი ძეობის პირველსავე წელს შესძლებოდა ტაძრის მოხატვაზე ზრუნვა. როგორც ცნობილია, დავითმა შემეკიდრეობით თურქებისაგან მოთარეშებული ქვეყანა მიიღო. ასეთ ვითარებაში, ცხადია, უპირველესი საზრუნავი მთავი გაბიწული მოსახლეობის ბარჩაში ჩამოყვანა და მოშლილი მეურნეობის აღდგენა იყო. დავითის მეფობის დასაწყისშივე, თანდათანობით „სოფლებადცა იწუეს შთამოსლყად და დასხდომად“⁹⁸, რაც ქვეყნის ეკონომიკური განვითარების საფუძველს შეადგენდა.

ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ ბაღლაშთა მიერ ატენის ქვეყნის მფლობელობის ხანაში ვერ მოხატებოდა სიონი თუნდაც იმ ნიშნით, რომ საქტიტორო მწკრივში სუმაბატ აშოტის ძეა(4) გამოსახული ატენის ქვეყნის მფლობელი და არა ბაღლაშთა სახლის წარმომადგენელი. დავითის ისტორიკოსის ცნობით, ქაბუკი მეფის ზეობიდან „...გარდაჟდა წელიწადი ოთხი (— 1094 წ.), მოკლდა სულტანი მალიქ-შა და ლიპარტ აირომან იწყო მათვე მამულ-მამურთა კუალთა სლვა“⁹⁹. ისტორიკოსის ცნობით, დავითმა „პყრობილყო იგი თამ რაოდენმე“, ლიპარტი კვლავ განუდგა მეფეს მამინ. „მეორესა წელსა (— 1094 წ.) კუალად შეიპყრა“, შემდეგ „საბერძნეთს გაგზავნა და მუნ განქუა ცხოვრებასა“¹⁰⁰. საფიქრებელია ამ ხანებში მოეხატათ ატენის სიონი. ზემოთაუ აღინიშნა, რომ დავითი (2) თუმც უწევრული ქაბუკა, მაგრამ მისი ასაკისათვის ოცი წლის მეტ-ნაკლებობით განსაზღვრა შესაძლოდ მიგვჩნია.

ჩვენ მოხატულობის ქრონოლოგიის თვალსაზრისით აღნიშნის დროსა საშეყნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული ის თვალსაზრისი, რომ ატენის სიონი სტილისტიკური თვალსაზრისით წინ უსწრებს იფრარის მოხატულობას, რომელიც მეფის მხატვარ თევდორეს მიერ არის მოხატული დავით აღმაშენებლის ზეობაში, 1094 წელს. ფეოქრობთ, ლიპარტის მიერ ატენის ქვეყნის დაკარგვის შემდეგ და იფრარის მოხატულობაში შესრულებული ატენის სიონის კედლის მხატვრობა.

დავასკვნით:

1. ატენის სიონის მოხატულობაში ქაბუკი მეფე დავით IV პირველად აიხსა მეფის რანგით, საქტიტორო მწკრივის ბაზგახსენებად უტარიებულ რეგლამენტაციას ჩანს გამოსახული 1089 წლის სამეფო კარზე მომხდარი გადატარებლებისა, რაც უკუღმეუ მკაფიოდ ამ საქტიტორო მწკრივის მეთაურად გიორგი მწიგნობართუზუცესის, ხოლო მამაკაც ქტიტორთა შორის გიორგი II-ის ბოლოში (6) გამოსახვით გამოიხატა. ასეთი იდენტიფიკაცია ერთადერთია, რადგან მხოლოდ მას გააჩნია თავისი ისტორიული საფუძველი.

2. ქვეყნის შიდაპოლიტიკური სიტუაციების გამომხატველია გვირგვინისან ქტიტორთა შორის ატენის ქვეყნის მფლობელი ფეოდალის — სუმაბატის გამოსახვა. მეცერელოვან მემკვიდრესთან ერთად, ასეთი რეგლამენტაცია ნაკარანხევი უნდა ყოფილიყო ბა-

ღუაშთა უძლიერესი ფეოდალური სახლის სამეფო კართან დაპირისპირებით და ატენის ქვეყნის მფლობელობის უფლების დადასტურებით, რაც „ქელის აღმართვის“ აქტად უნდა იყოს მიჩნეული. სუმაბატ აშოტის ძის ატენის ქვეყნის მფლობელად გამოსახვა დაავითის ზეობის საწყის ხანაზე მივანიშნებს, როდესაც ბაღუაშებმა საბოლოოდ დაპყრობეს ატენის ქვეყანა.

3. უარსაყოფია სამეცნიერო ლიტერატურაში მიღებული ის თვალსაზრისი, თითქმის ატენის სიონი გიორგი II-ის ზეობაში მოიხატა. ეს ნაწარმოები პირმშოა იმ ბრწყინვალე ეპოქისა, რომელსაც საფუძველი ჩაუყარეს დავით აღმაშენებელმა და მისი პოლიტიკური პროგრამის თანავეტორმა გიორგი მწიგნობართუხუცესმა.

შენიშვნები:

1 შ. Я. Амиранашвили, История грузинской монументальной живописи, I, Тб., 1957, стр. 95-96.

2 რ. შერკლინგი, ატენის სიონის ეკლესიის მხატვრობის დათარიღების საკითხისათვის, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის „მოამბე“, VIII, № 4, თბ., 1947. გვ. 261—268.

3 Ш. Я. Амиранашвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 95, 96.

4 რ. შერკლინგი, დასახ. ნაშრ., გვ. 261—268.

5 თ. ბარნაველი, ატენის სიონის მხატვრობის თარიღის შესახებ, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის „მოამბე“, XVII, № 3, თბ., 1956, გვ. 281; მისივე, ატენის სიონის წარწერები, თბ., 1957, გვ. 5—7, 20.

6 გ. აბრამიშვილი, შენიშვნები ატენის სიონის მხატვრობის თარიღის შესახებ, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის „მოამბე“, XXX, № 5, თბ., 1963, გვ. 635—690.

7 გ. აბრამიშვილი, ატენის სიონის საქტიტორო წარწერა, ძეგლის მეგობარი, 19, თბ., 1969, გვ. 30—37.

8 Т. В. Вирсаладзе. Некоторые вопросы обшей композиции росписи Атеиского Снона, Средневековое искусство, Русь, Грузия, М., 1978, стр. 83-91.

9 თ. ბარნაველი, ატენის სიონის წარწერები, გვ. 8—13.

10 გრ. ვაგარიანის ჩანახატში კარგად მოჩანს ქუდი, რომელიც იმ დროს უკეთ ყოფილა დაცული, იხ. Gr. Gagarin, Le Caucase pittoresque, Paris, 1845-1857, ტაბ. LVI.

11 ვერ გავიზიარებთ ნ. ჩოფიკაშვილის იმ დავკირვებას, თითქმის ატენის სიონის მოხატულობის პირველსა და მესამე ქტიტორის ხელში ეწეკრები ეყრათ. იხ. ნ. ჩოფიკაშვილი, ქართული კოსტიუმი, თბ., 1964, გვ. 101.

12 Ш. Я. Амиранашвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 95.

13 К. Кекелидзе, Древне-грузинский архиератикон, Тифлис, 1912.

14 გ. აღბეგაშვილი, რელიეფური ფილა სოხუმის მიდამოებში, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის „მოამბე“, XII, № 8, თბ., 1951, გვ. 214—217.

15 Г. Н. Чубинашвили, Грузинское чеканное искусство, Тб, 1969, таб. 205 а.

16 ნ. ჩოფიკაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 97.

17 Ш. Я. Амиранашвили, დასახ. ნაშრ., ტაბ. 72, 73.

18 ნ. ჩოფიკაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 102.
19 იქვე, გვ. 94.

20 G. Gagarin, დასახ., ნაშრ., ტაბ. L VII.

21 ივ. ჯავახიშვილი, მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, III, IV, თბ., 1962, ტაბ. 15.

22 მსგავს ფერწერულ გადაწყვეტას ვხვდებით მაკხვარიშის ეკლესიის მხატვრობაში, სადაც, წითელ „ენიან კაბაში“ შემოსილ მეფე დემეტრე I-ს ხმალს აბაჟენ ერისთავები, რომლებსაც დემეტრესაგან განსხვავებული ფერის „ენიანი კაბები“ მოსავთ. დემეტრე I, ატენის მეორე ქტიტორის მსგავსად, მკაფიოდ გამოიყოფა არა მხოლოდ სამოსის ფერადოვნებით, არამედ მასშტაბურად გამოსახული ფიგურითაც. იხ. Т. В. Вирсаладзе, Фресковая роспись художника Микаела Маглакели в Мацхварини. Ars Georgica, IV, Tб., 1955, таб. 56.

23 ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 16, 17.

24 თ. ბარნაველი, დასახ. ნაშრ., გვ. 8, 9.

25 იქვე, გვ. 10, 11.

26 G. Gagarin, დასახ. ნაშრ. ტაბ. L VII.

27 ქართული სამართლის ძეგლები, II, ი. დოლიძის რედაქციით, თბ., 1965, გვ. 18—20.

28 G. Gagarin, დასახ. ნაშრ., ტაბ. L VII.

29 თ. ბარნაველი წარწერას ნაწილობრივ კითხულობს. იხ. მისი დასახ. ნაშრ., გვ. 11.

30 Ш. Я. Амиранашвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 95.

31 G. Gagarin, დასახ. ნაშრ., ტაბ. L VII.

32 Ш. Я. Амиранашвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 95. თ. ბარნაველი ნაწილობრივ კითხულობს ამ წარწერას („...მ შემოწონა... გიორგი მეფემან“), იხ. მისი დასახ. ნაშრ., გვ. 11.

33 აღდგენა ეკუთვნის თ. ბარნაველს, იხ. მისი ატენის სიონის წარწერები, გვ. 12.

34 ნ. ჩოფიკაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 83.

35 ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 16, 17.

36 რ. შერკლინგი, დასახ. ნაშრ., გვ. 261—268.

37 G. Gagarin, დასახ. ნაშრ., ტაბ. L VII.

38 ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., ტაბ. 15. ეს პირი შეცდომით რატი სურამელად არის დასახელებული.

39 რ. შერკლინგი, დასახ. ნაშრ., გვ. 261—268.

40 Г. В. Алибегашвили, Четыре портрета царицы Тамары, Тб, 1957, стр. 25.

3. ამირანაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, 1961, გვ. 283.

41 Е. Л. Привалова, Павлиши, Тб., 1977, рис. 5, 14, 15.

42 შ. ამირანაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, თბ., 1961, ტაბ. 150.

43 ე. კავლელაშვილი, ლხთაიის ქტიტორული გამოსახულებანი, „მაცნე“, ისტორიის... სერია, 1, თბ., 1980, სურ. 3.

44 თ. აბრამიშვილი, საქართველოს სახელმწიფო მეზღუდის ბიზანტიური მონეტები, თბ., 1965, გვ. 19, 21, 108, 110, 144. 147.

45 Ш. Я. Амиранашвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 95.

46 ზ. ალექსიძე შესაძლოდ მიიჩნევს ატენის მხატვრობა 1014—1027 წლებს მიაკუთვნოს. იხ. გ. აბრამიშვილი, ზ. ალექსიძე, მხედრული დამწერლობის სათავეებთან, „ციცქარი“, 5, 1978, გვ. 139, შენიშვნა (8).

- 47 ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, თბ., 1974, გვ. 25.
- 48 მხედველობაში გვაქვს საქართველოს ისტორიის ციკლი, რომელსაც ფლობდა მეფე გიორგი II.
- 49 ნ. შენგელია, სელჩუკები და საქართველო XI საუკუნეში, თბ., 1960, გვ. 309.
- 50 ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1968, გვ. 159—160.
- 51 თ. ჟორდანი, ქრონიკები, I, გვ. 229—230.
- 52 ქართლის ცხოვრება, I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955, გვ. 319.
- 53 ივ. ჯავახიშვილი, ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლა, ტ. VIII, თბ., 1977, გვ. 210—220.
- 54 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 320.
- 55 ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 161.
- 56 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 322.
- 57 ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, გვ. 27, 28.
- 58 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 324.
- 59 Т. Вирсаладзе, Фресковая роспись художника Михаила Маглакели в Мацхвариши, Ars georgica, 4, 1955, стр. 198, 205, 217; Н. Аладашвили, Г. Алибегашвили, А. Вольская, Росписи художника Тевдоре в верхней сванетии, Тб. 1966, стр. 13, 22, 31.
- 60 Т. В. Вирсаладзе, Некоторые вопросы общей композиции, стр. 83.
- 61 Т. В. Вирсаладзе, Фресковая роспись художника Михаила Маглакели, стр. 217.
- 62 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 324.
- 63 თ. ლომოური, ფული შოთა რუსთაველის ეპოქაში, შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურის ძეგლები, თბ., 1938, გვ. 296; თ. აბრამიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 19, 21, 108, 110, 144, 147.
- 64 ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 20.
- 65 ქართული სამართლის ძეგლები, III, თბ., 1970, გვ. 140.
- 66 ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, გვ. 25, 26.
- 67 იქვე, გვ. 57, 58, 59.
- 68 იქვე, გვ. 25, 26.
- 69 თ. ჟორდანი, ქრონიკები, I, გვ. 242.
- 70 იქვე, გვ. 242.
- 71 ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, გვ. 57.
- 72 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 336.
- 73 ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, გვ. 34.
- 74 უახლესი სამეცნიერო ლიტერატურით 1105 წელი (ე. გაბიაშვილი, რუის-ურბნისის კრების ძეგლის წერა, თბ., 1978, გვ. 14—19).
- 75 ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, გვ. 26.
- 76 И. Джавахов, К вопросу о времени построения грузинского храма в Аteni по вновь обследованным эпиграфическим памятникам, Христианский Восток, I, вып. III, СПб, 1912, стр. 17—40.
- 77 ს. ბარნაველი, ატენის ახალი წარწერები, საქ.
- ხსრ მეცნიერებათა აკადემიის „მომამბე“, VII, № 1—2, თბ., 1946, გვ. 87.
- 78 რ. შერლინგი, დასახ. ნაშრ., გვ. 267.
- 79 აქ აღბრუნებას ვაძლევთ შ. ამირანაშვილის იდენტიფიკაციას, თითქმის მეოთხე ქტიტორი X საუკუნის სომეხთა მეფე სუმბატ ტიგეზარაქია. ამის უარსაყოფად ამ მეოთხე ქტიტორის წარწერაში დასახელებული ბოტინატეც კმარა.
- 80 გ. აბრამიშვილი, სტეფანოზ მამფალის ფრესკულ წარწერა ატენის სიონში, თბ., 1978, გვ. 56.
- 81 გიორგი შვიგნობართუხუცესის გარდა, რომლის სახლის კუთვნილება გაურკვეველია, მაგრამ უდავოდ დიდგვაროვანია („...ძე დიდის“).
- 82 სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა ტაო-კლარჯეთის პავატიონთა შესახებ, ე. თაყაიშვილის გამოცემა, თბ., 1949, გვ. 63.
- 83 ასეთ თავსაბურავს ვარჯის სადგომელი და სტეფანეწოდებოდა, იხ. ივ. ჯავახიშვილი, მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, III—IV, გვ. 44.
- 84 ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 44.
- 85 ნ. ჩოფიკაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 31—32.
- 86 ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, თბ., 1974, გვ. 61.
- 87 ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 62.
- 88 ნ. ჩოფიკაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 83—89.
- 89 შ. ამირანაშვილი კანკელს X საუკუნით ათარიღებს. იხ. მისი ქართული ხელოვნების ისტორია, თბ., 1961, გვ. 219—220; რ. შერლინგი ამ კანკელს X ს. ნიშნულებთან განიხილავს, მაგრამ მას XI ს. დასაწყისის ძეგლად მიიჩნევს. იხ. მისი Малые формы в архитектуре средневековой Грузии, Тб., 1962, стр. 111—115.
- 90 შ. ამირანაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 219.
- 91 ამის საილუსტრაციოდ გამოდგებოდა ზახულის კარელის ტიხრული მინაწერების მედალიონებზე და ოთხეუთხა ფირფიტებზე გამოსახული მეფე-დედოფლები. კოსტანტინეს და ელენეს, აგრეთვე, მიხეილ დუკას და მარიამს სამეფო ბისონები მოსაეთ, თორაკით და მხოლოდ დედოფლები გამოსახებიათ. თორაკით შემკული კიდევ ოთხი დედოფალი გვხვდება ზახულის კარელის ტიხრულ მინაწერებში მედალიონებში. შ. ამირანაშვილი, ზახულის კარელი, თბ., 1972, ტბ. 8—12, 1.
- 92 ქრონიკები, I, ტფილისი, 1892, გვ. 234.
- 93 ე. კობალიანი, საქართველოსა და ბიზანტიის პოლიტიკური ურთიერთობა 970—1070 წლებში, თბ., 1969, გვ. 5—309.
- 94 თ. ბარნაველი, დასახ. ნაშრ., გვ. 38, 39.
- 95 ანდრეი დავით აღმაშენებლისა, ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 20.
- 96 თ. ბარნაველი, დასახ. ნაშრ., გვ. 38—40.
- 97 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 324.
- 98 იქვე.
- 99 იქვე, გვ. 325.